

מי בעד שוויון?

שוויון בין ערבים ליהודים בישראל: סיכום מחקר עמדות

כתיבה: נוהאד עלי ושי ענבר
עריכה: רון גרליץ ויסמין הלוי

סיכוי سيكوي Sikkuy

נוי בעד שוויון?

שוויון בין ערבים ליהודים בישראל:
סיכום מחקר עמדות

עמותת סיכוי

כתיבה: נוהאד עלי ושי ענבר
עריכה: רון גרליץ ויסמין הלוי

מי בעד שוויון ?

שוויון בין ערבים ליהודים בישראל: סיכום מחקר עמדות

כתיבה: נוהאד עלי ושי ענבר
עריכה: רון גרליץ ויסמין הלוי
עיצוב ועימוד: מיכל שרייבר
צילום העטיפה: קרן מנור / ActiveStills

חוברת זו מופיעה באתר האינטרנט של העמותה: www.sikkuy.org.il

מותר ורצוי לצלם, להעתיק ולצטט מפרסום זה תוך ציון מפורט של המקור.
אין לשכפל את הפרסום ללא רשות בכתב מהעורך.

מחקר זה יצא לפועל תודות לתרומתם הנדיבה של:

קרן פוהס Fohs Foundation

פטסי לנדא Patsy Landa

ירושלים

רח' המשוררת רחל 17, בית הכרם, ירושלים 96348
טל' 02-6541225 | פקס 02-6541108 | jerusalem@sikkuy.org.il

חיפה

שד' בן גוריון 57, ת"ד 99650, חיפה 31996
טל' 04-8523188 | פקס 04-8523065 | haifa@sikkuy.org.il

תוכן העניינים

5	דבר המנכ"לים
8	תקציר: ממצאים עיקריים, מסקנות והמלצות
11	מבוא: ערך השוויון
15	הקדמה: המחקר
19	פרק א: שוויון האזרחים הערבים בעיני האזרחים היהודים: ממצאים ודיון
39	פרק ב: שוויון האזרחים הערבים בעיני עצמם: ממצאים ודיון
53	סיכום והמלצות: חסמים והזדמנויות לקידום השוויון
58	ועכשיו – האחריות היא שלנו / רון גרליץ

דבר המנכ"לים

מחקר עמדות זה רואה אור בתקופה סוערת שבה עקרונות הדמוקרטיה הבסיסיים מותקפים והיחסים בין יהודים לערבים בישראל נמצאים במצב קשה. הממשלה המכהנת כיום נותנת לגיטימציה וכוח פוליטי חסר תקדים לגורמים שפועלים באופן שיטתי לצמצם את המרחב הדמוקרטי בישראל, מתנגדים לשוויון בין האזרחים הערבים והיהודים וחותרים לדה-לגיטימציה של האזרחים הערבים ושל אזרחותם במדינה.

ואולם היחסים בין יהודים לערבים ומעמדם של האזרחים הערבים מושפעים ממגמות שונות, ולעיתים אף מנוגדות. בד בבד עם הכוחות השליליים מתקיימת מגמה שונה. בעבודתנו מול משרדי הממשלה אנו נוכחים כי בקרב עובדים מסויימים במשרדי הממשלה גוברת המודעות להכרח לחלק את המשאבים בין האזרחים היהודים לאזרחים הערבים באופן שוויוני יותר ולתקן את העוול והאפליה המתמשכת. אנו ערים גם לפעילות אינטנסיבית של ארגוני חברה אזרחית הפועלים לשינוי המגמות השליליות ולבניית תשתיות מוצקות לחברה דמוקרטית, משותפת ושוויונית. מחקר העמדות המוצג בפניכם מאפשר לזהות את מאפייני דעת הקהל המזינים את שתי המגמות, החיובית והשלילית, את עוצמתם ואת מורכבותם ואת גורמי העומק שלהם.

עמותת סיכוי – ארגון משותף לאזרחים הערבים והיהודים – היא מנושאי הדגל של המאבק לקידום שוויון בין האזרחים הערבים והיהודים בישראל. אנו מאמינים שהשוויון בין כל אזרחי המדינה צריך להיות אבן הפינה של כל דמוקרטיה, חברה ומדינה. לשם כך אנו עוסקים, בין השאר, בשינוי מדיניות. צעד ראשון לשינוי בתחום זה הוא שינוי התודעה של מקבלי ההחלטות, שכן למרות החוקים והתקנות בבירוקרטיה הממשלתית, **התודעה היא עדיין גורם מפתח המשפיע על דרכי עיצובה של המדיניות הממשלתית וביצועה. לפיכך, מידע סדור לגבי עמדות הציבור היהודי כלפי הציבור הערבי, התמיכה בשוויון בקרב האזרחים היהודים והבנת התודעה של כלל האזרחים בישראל לגבי סוגיית השוויון הם כלי עבודה הכרחי לכל מי שמבקש להשפיע על מדיניות הממשלה.** גם גורמי השלטון, בדרג הפוליטי ובדרג המקצועי, בודקים את מידת התמיכה שיש למהלכי מדיניות המקדמים שוויון. תמיכה ציבורית (ככל שקיימת) במדיניות לצמצום פערים היא אפוא גורם שללא ספק מזרז ודוחף מהלכים מסוג זה, אף כי השלטון אחראי לממש את השוויון גם אם רוב הציבור מתנגד לכך.

ידוע שהיחסים בין האזרחים הערבים והיהודים בישראל הם יחסים קונפליקטואליים. לפיכך, חשוב עוד יותר ללמוד על העמדות של כל אחד מהצדדים – כל אחד בפני עצמו, לאור גיבושו הלאומי והתרבותי ומיצובו במבנה הפוליטי והחברתי בישראל.

שהרי לפעמים העמדות משפיעות זו על זו, ופעמים רבות **העמדות הנתפסות של הצד השני מהוות הצדקה לעמדות מסוג מסוים**. טענות דוגמת "עקרונית אני תומך בשוויון אבל כיוון שהערבים לא רוצים להיות חלק מהמדינה אני מתנגד לכך", או "היהודים לא מוכנים לוותר על אף פריבילגיה ולכן אני לא מאמין שיהיה שוויון" הן נפוצות ומעצבות את העמדות ואת ההתנהגות של האזרחים ושל קובעי המדיניות. אך אותן עמדות נתפסות הן לעיתים אמיתיות ולעיתים מדומיינות.

מכאן בא הצורך בביצוע מחקר עמדות שייתן לנו **תמונת מצב עדכנית ומורכבת שתכלול היבטים רבים ככל האפשר של הדעות, התפיסות וההתנהגות של החברה בישראל כלפי שוויון האזרחים הערבים**, ולאחר את הגורמים המזינים ומחזקים עמדות אלו. המחקר בדק לא רק את מידת הרצון בשוויון; העמקנו ובדקנו גם את סוגי השוויון שבהם מעוניינים האזרחים, המחיר שכל צד (יהודים או ערבים) מוכן לשלם למען קידום השוויון, הציפייה של כל צד מהצד השני, ההתניות שכל צד מעמיד בפני הצד השני, ולבסוף – מידת הרצון של האזרחים ליצור חברה משותפת ובאילו תנאים. מחקר עמדות הוא כלי שדרכו ניתן להתחקות אחרי הלכי רוח בציבור. הוא פותח צוהר לדעות ולעמדות של הנסקרים והמרואיניים ומהן אפשר להסיק מסקנות על אודות הכלל. תוצאות המחקר נתונות כמובן לפרשנויות שונות, וחלקן מובאות במסמך זה.

המחקר מעמיד זו מול זו את עמדת האזרחים, יהודים מול ערבים, ומצייר תמונת מצב מורכבת המאפשרת לאתר נקודות פריצה שאפשר לחולל באמצעותן שינוי חיובי במסגרת מהלכים לקידום שוויון. במסגרת מהלכים אלו, תוצאות המחקר עשויות לסייע למגוון אסטרטגיות פעולה: אדבוקציה, לוביזם (שדולה), פעילות ציבורית, מסע הסברה ועוד.

המחקר המקיף שלפניכם, שנוצר בתהליך מורכב וארוך ודרש מאמץ מרוכז של אנשים רבים, כולל שיטות כמותיות ואיכותניות גם יחד, והוא תוכנו, בוצע ונחת על ידי אנשי מקצוע יהודים וערבים. בלי להקדים את המאוחר, חשוב לומר כבר עכשיו כי **הממצאים העולים ממנו חדשניים וחלקם מפתיעים. המחקר מצא תמונה רב־ממדית ובמקרים רבים שונה מן התפיסה המקובלת בדבר עמדותיהם הן של האזרחים היהודים והן של האזרחים הערבים. בין השאר, הממצאים מעידים על תמיכה מסוימת (לכל הפחות הצהרתית) במהלכים ליצירת חברה שוויונית בישראל.**

בראש ובראשונה, אנו מבקשים להודות לשלום (שולי) דיכטר, המנכ"ל השותף הקודם של סיכוי, אשר יזם את המחקר, גייס את המשאבים לעריכתו והוביל אותנו עד לפרישתו מעמותת סיכוי בינואר 2009. שולי סבר כי חשוב להביא את המחקר לכלל סיום ועודד אותנו להמשיך במהלך גם אחרי סיום תפקידו. על כך מגיעה לו תודה והערכה.

אנו מבקשים להודות לד"ר נוהאד עלי וד"ר שי ענבר, שטרחו על מלאכת המחקר, עיבוד התוצאות והכתיבה. תודה לצוות המומחים אשר סייעו בראשית הדרך: פרופ' סמי סמוחה, ד"ר אסעד גאנם, ד"ר שרה אוסצקי-לזר ופרופ' מוחמד חאג' יחיא. תודה מיוחדת לגב' לאה פס ומר חיים לפיד אשר ערכו את קבוצות המיקוד בקרב האזרחים היהודים והצליחו להמשיג את התוצאות בדרך מרתקת אשר היוותה בסיס איתן למחקר. כמו כן אנו מודים לעלא חמדאן מצוות סיכוי על הערותיו המועילות בשלבי סיום הכתיבה.

תודה רבה לתורמים, לגב' פטסי לנדא וקרן פוהס, אשר זיהו את החשיבות שבקיום מחקר עמדות מסוג זה, מימנו אותו ועודדו אותנו להמשיך בו למרות כל הקשיים. תודה מיוחדת וגדולה לעורכת יסמין הלוי, אשר סייעה במקצועיות, במסירות ובשקדנות להפוך את הטקסטים והנתונים שהגיעו ממקורות שונים לטקסט העומד כעת לפניכם.

אנו מאחלים לכם קריאה מהנה ומעמידים את תוצאות מחקר זה לרשות כל מי שרוצה להבין טוב יותר את החברה בישראל. חשוב אף יותר – לכל מי שפועל למען יצירת חברה שוויונית, דמוקרטית ומשותפת בישראל.

בברכה,
רון גרליץ ועו"ד עלי חייידה,
מנכ"לים שותפים, עמותת סיכוי

תקציר: ממצאים עיקריים, מסקנות והמלצות

המחקר שלפניכם בדק את עמדותיהם של אזרחים ערבים ויהודים בנוגע לשוויון. ייחודו של המחקר הוא שילוב של שיטות מחקר כמותניות ואיכותניות: סקר עמדות סטטיסטי וכן קבוצות מיקוד, ובקרב הערבים גם ראיונות עומק עם מנהיגי ציבור. באמצעות שילוב השיטות ניתן היה לברר לא רק את מידת הרצון בשוויון; העמקנו ובדקנו גם את סוגי השוויון שבהם מעוניינים האזרחים, המחיר שכל צד (יהודים או ערבים) מוכן לשלם למען קידום השוויון, ואת התנאים שכל צד מעמיד בפני הצד השני.

הממצאים חושפים עמדות מורכבות של היהודים, וכן כמה מחלוקות עמוקות וקשות לגישור בין ערבים ליהודים, אך הם מפתיעים בפתיחות של היהודים כלפי מצוקותיהם של הערבים, בהכרה רחבה באי־שוויון וברצון לשנות מצב זה:

- רוב ברור של היהודים (74%) מכירים בכך שהאזרחים הערבים מופלים לרעה במידה זו או אחרת, ורבים מהם הביעו אמפתיה למצבם.
- 60% מהיהודים סבורים כי קידום השוויון של האזרחים הערבים הוא אינטרס של המדינה.
- חוסר השוויון של אזרחי ישראל הערבים מפריע ליותר ממחצית מהאוכלוסייה היהודית בישראל (53%).
- כמעט 40% מהיהודים מוכנים לתוכנית לצמצום פערים גם אם תפגע בהם אישית, כלומר הם מצהירים על מוכנות לשלם מחיר אישי כדי לצמצם את הפערים.

אלה ממצאים חיוביים מרכזיים של המחקר בקרב היהודים, והם מעידים על בסיס תמיכה איתן במהלכים לקידום שוויון.

עוד ממצא דרמטי של המחקר הוא התמיכה הרחבה בהשתלבות האזרחים הערבים בקרב האזרחים הערבים יש תמיכה גורפת בהשתלבות כלכלית (88%), פוליטית (81%) וחברתית (78%). אצל היהודים המספרים נמוכים יותר, בעיקר בתחום הפוליטי, ובכל זאת, הרוב תומך בשילובם הכלכלי, הפוליטי והחברתי (70%, 52%, 65% בהתאמה). **התמיכה של שתי הקבוצות בהשתלבות, המהווה בסיס לחברה משותפת, היא אחד הממצאים החיוביים של המחקר.** אצל הערבים נמצא קשר בין המגדר ובין הנכונות להשתלבות בחברה הישראלית. יותר מ־86% מהנשים הערביות תמכו בהשתלבות חברתית (אחוז גדול מזה של הגברים), ומתחו ביקורת על החברה הערבית ושמרנותה.

בסוגיה אחת יש תמימות דעים בין האזרחים היהודים והערבים בישראל – השאיפה לשלב את הערבים בחברה הישראלית תוך שמירת הפרדה מסוימת בין שתי קבוצות האוכלוסייה. 59% מהאזרחים היהודים הביעו תמיכה בחיים בנפרד (כלומר ביישובים נפרדים או בשכונות נפרדות), אך במעמד שווה. אף קבוצה לא מעוניינת בחיים משותפים מבחינת מגורים ומערכות חינוך אך יש כאמור ציפייה לשילוב בחיים הכלכליים והחברתיים. שתי הקבוצות מבקשות לשמור על מסגרות נפרדות, ובד בבד לצמצם את האי־שוויון. האזרחים הערבים מודעים היטב להשלכות השוויון, ובמיוחד להיבט ההשתלבות בחברה הישראלית, אך אינם נרתעים מכך, במיוחד הנשים. נקודות המחלוקת העמוקות ביותר בין ערבים ליהודים נוגעות לשותפות במשאבים הסמליים ולשוויון בנוגע לאופי המדינה. 90% מהמשתתפים הערבים אמרו כי הם רואים את עתידם במדינת ישראל, אך סברו גם כי אופיה כמדינה יהודית מנציח את מעמדם ומשעתק את נחיתותם כמיעוט שולי במדינה, והם תופסים אותו כמכשול עיקרי בדרך לשוויון.

רוב האזרחים הערבים (כ־80%) דורשים שוויון הן כאזרחי המדינה והן כמיעוט לאומי: שוויון סמלי־לאומי עקרוני ושוויון בחלוקת המשאבים. בקבוצת המיקוד של הפעילים הפוליטיים סברו כולם שרק שינוי אופיה של המדינה יוכל להביא לשוויון מלא. **ממוצע של כ־70% מהערבים פסימיים בנוגע לסיכויי השוויון בישראל, גם אם הממשלה, הרוב או המיעוט יפעלו לקידומו.** זהו ממצא חשוב ומטריד של מחקר זה. **מרבית אזרחי ישראל היהודים תופסים את זהותה היהודית של המדינה כאקסיומה;** זוהי מבחינתם מהותה והצדקת קיומה. **לפיכך, החסם הברור, המוצק והקשיח ביותר בפני שוויון מלא הוא חוסר הנכונות של האזרחים היהודים לוותר על האופי היהודי של המדינה,** בזהותה ובשליטה בה: ההמנון, השפה, הדגל, חוק השבות וראש הממשלה. הרוב המכריע אינו מוכן לשוויון בתחום זה. האזרחים היהודים מצפים מן האזרחים הערבים שישלימו עם מצבם כמיעוט ולא ינסו להגיע לשוויון מלא ברמה הלאומית והסמלית. יתרה מזו: חלק מן הרוב היהודי המעוניין לשלב את הערבים בחברת הרוב מבקש מהם לשנות חלקים בזהותם. **ממצאים אלה מעידים על פער גדול וחוסר התאמה בין העמדות של יהודים וערבים בישראל.**

המחקר העלה כי גם סוגיית ה"שירות" נמצאת במחלוקת עמוקה. 74% מהאזרחים היהודים בישראל חושבים כי האזרחים הערבים צריכים לשרת שירות צבאי או אזרחי כלשהו. מן הממצאים עולה שהשירות נתפס בעיניהם כביטוי לנכונותם של הערבים להשתלב במדינה ולהזהות עימה. עמדת הערבים בנושא היא הפוכה: רק 28% השיבו שהאזרחים הערבים צריכים לוותר יותר במחלוקת על שירות מסוג כלשהו. **כאן פעורה בין האזרחים היהודים לערבים תהום המציבה אתגר למערכת היחסים ביניהם.** כל הסכמה בנושא זה אשר תהיה משותפת הן להנהגה של החברה הערבית והן לשלטונות המדינה תוכל להוות מנוף להגדלת התמיכה בשוויון.

בסך הכול, כפי שטוען רון גרליץ בפרק הסיום, הממצאים מראים שאפילו במציאות של היום אין בסיס לתפיסה שהרוב תומך באותם גורמים שליליים הפועלים נגד שוויון ושותפות, ולכן גם **אין אינדיקציה שהיחסים בין יהודים לערבים עומדים בפני החרפה**: כל הגורמים והכוחות החיוביים הפועלים לקדם שוויון ושותפות נשענים על בסיס תמיכה ציבורי רחב שאותר במחקר. **אם הקבוצה התומכת בשוויון (בניגוד למגמות הדוחפות להחרפה) תנהיג רצף של פעולות ומעשים שיצטברו למסה קריטית, אפשר יהיה לחולל שינוי במציאות.**

בנוגע למחלוקות העומק טוען רון גרליץ בפרק הסיום כי אפשר לחולל שיפור ניכר במצב גם בלי להגיע להסכמות בכל המחלוקות העומדות על הפרק, אך הדבר לא צריך להחליש את חובתנו לחתור אליהן. **על הנהגת המדינה והנהגתם של האזרחים הערבים מוטלת חובה לפעול באופן אקטיבי לגיבוש הסכמות אלה בשני הצדדים.** הדוח מזהה כמה הזדמנויות לקידום מצבם של הערבים לקראת שוויון. **בקרב היהודים, השילוב של הכרה באי־שוויון יחד עם הנכונות לפעול לצמצומו אך במחיר של בגיעה אישית מעיד על כיוון של פריצת דרך.**

יהודים רבים העידו שהיו רוצים לחיות במדינה שוויונית יותר, אך לרבים מהם יש תחושה שהמצב הנוכחי נובע מחוסר ברירה, ולכן הם מצדיקים אותו. לפיכך הם חיים במעין דיסוננס קוגניטיבי הנובע מן הסתירה בין תמיכתם בערכים דמוקרטיים ובין השלמתם עם האי־שוויון במדינה. **דיסוננס זה, אם ינוצל כהלכה באמצעות הדגשת הסתירות הפנימיות בעמדותיהם של היהודים, עשוי לעורר מוטיבציה לשינוי.** פתרון אפשרי אחד יכול להיות התקדמות משמעותית לשוויון מלא במישור הכלכלי, תוך המשך הדיון על הסוגיות הנתונות במחלוקת. חשוב להשתמש בנכונות של האזרחים היהודים לעגן בחוק חלוקה שוויונית וצודקת יותר של המשאבים, כך שיותר תקציבים יגיעו לאזרחים הערבים.

חשוב לפעול גם מול הנהגה הפוליטית של האזרחים הערבים, ובעיקר לספר למנהיגים על מידת הנכונות של היהודים לקידום השוויון ועל מגבלותיה. במקביל לפעילות הסברתית בקרב האזרחים היהודים והערבים, חשוב לפעול גם בקרב מקבלי ההחלטות: להבהיר להנהגת המדינה כי הציבור היהודי בישראל נכון לקדם שוויון משמעותי יותר לאזרחים הערבים. פעילות זו תקל על השלטון לנקוט פעולות מעשיות לקידום השוויון.

המחקר העלה אם כן שלצד מחלוקות עומק הנראות בשלב זה קשות לגישור, **רוב האזרחים מעוניינים בשוויון ורוצים להסדיר את מערכת היחסים בין יהודים לערבים בישראל.**

מבוא: ערך השוויון

השוויון הוא עיקרון מרכזי במשטר דמוקרטי, ועליו להיות ערך יסוד של כל חברה צודקת. ערך השוויון שולל אפליה או העדפה של בני אדם מטעמים של גזע, צבע, מין, לשון, דת, השקפה, לאום, מוצא, מעמד חברתי, נטייה מינית וגיל. יחס לא־שוויוני פוגע בכבוד האדם ובערך העצמי שלו, גורם לתסכול, לתחושת חוסר שייכות לחברה ואי־רצון ליטול בה חלק, ולפיכך הוא פוגע לא רק בפְּרָט אלא גם בחברה כולה.

בחברות רבות נחשב השוויון לאידיאל¹. הוא מבטא מחויבות לעניים, לנכים, למיעוטים ועוד. נדמה לנו כי הרעיון נטוע עמוק בטבע האדם, עד כדי כך שבימינו קשה להעלות על הדעת חיים בלא רעיון השוויון,² אך למעשה השוויון בין בני אדם ובוודאי יישומו בפועל אינו מובן מאליו כלל.

שיח השוויון מבחין בין שתי גישות עקרוניות לפירוש הזכות לשוויון: שוויון פורמלי־טכני ושוויון מהותי. לפי הגישה הראשונה, שוויון משמעו יחס שווה למי שמצויים במעמד זהה בנסיבות דומות. הגישה השנייה, המהותית, גורסת כי שוויון בתוצאה הוא היעד שיש לשאוף אליו, ולפיכך מן הראוי להתחשב בנתוני פתיחה שונים (או בהבדלים אחרים) בין בני אדם או בין קבוצות. לפיכך, התפיסה הרווחת ביותר של השוויון בקרב חוקרים, ובמיוחד במערב, היא תפיסתו של אריסטו, שעל פיה יש לתת יחס שווה לשווים ויחס שונה לשונים – בהתאם לשוני ביניהם.

האי־שוויון בין בני אדם בתחומים שונים מהווה בדרך כלל נקודת מוצא לדיון. מטבעם אין בני האדם אחידים או שווים, אך השוני ביניהם אינו סותר יחס שוויוני אל בני אדם כבני אנוש, כסובייקטים מוסריים וכנושאי זכויות יסוד. מדיניות המיישמת את עקרון השוויון יכולה להצדיק הן יחס שוויוני במטרה להתגבר על הבדלים הנתפסים כלא־רלבנטיים (כגון הדרה בגלל צבע או מוצא), והן חריגה ממנו מתוך התחשבות בהבדלים הנחשבים כרלבנטיים, כמו למשל הנהגת העדפה מתקנת בקבלה למקומות עבודה ומוסדות להשכלה גבוהה.

תכונתו המבלבלת ביותר של מושג השוויון כפי שהוא מוכר לנו בחיי היומיום היא שהוא מצוין בה בעת גם מצב עניינים קיים, גם ערך שיש לשאוף אליו וגם זכות – הן זכות "טבעית" והן זכות חברתית או משפטית.³

תפיסת השוויון בישראל

במגילת העצמאות של מדינת ישראל מצוין: "מדינת ישראל תשקוד על פיתוח הארץ לטובת כל תושביה [...] **תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני** גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין; תבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות [...] אנו קוראים – גם בתוך התקפת־הדמים, הנערכת עלינו זה חודשים – לבני העם הערבי תושבי מדינת

ישראל לשמור על השלום וליטול חלקם בבניין המדינה על יסוד **אזרחות מלאה ושווה** ועל יסוד נציגות מתאימה בכל מוסדותיה..."

היהודים בתפוצות לחמו במשך דורות על שוויון חופש האמונה, על שוויון בזכויות הפרט ועל שוויון בזכויות המיעוטים ומילאו תפקיד מרכזי בתנועות לשוויון כלכלי-חברתי ברחבי העולם. אך בישראל, שיח השוויון הכלכלי בפרט והשוויון בכלל הוא חלק משיח אליטיסטי⁴ שאינו מעסיק את רוב הציבור היהודי. כפי שעולה מתוצאות המחקר שלפנינו, גם המשמעויות של השוויון בקרב הציבור היהודי בישראל אינן אחידות וכוללות סתירות פנימיות רבות. כמו שאמר פרופ' אהרון ברק, לשעבר נשיא בית המשפט הגבוה לצדק: "אני חושב שאם תשאלו יהודי אם הוא בעד שוויון זכויות לערבים, הוא יגיד 'כן, בוודאי'. אם תשאלו אותו אם הוא בעד לזרוק את הערבים לים, הוא גם יגיד שכן, והוא אינו רואה כל סתירה בין הדברים."

סמוחה מסביר כי הדומיננטיות של היהודים, הנהנים מעדיפות ברורה בגישה לכל המשאבים, אינה מאפשרת תחרות שווה על משאבים ועל עיצוב "הטוב המשותף" בין יהודים לערבים.⁵ מצב זה אינו עולה בקנה אחד עם תפיסת השוויון. הראבן⁶ מציין כי גם מקץ 50 שנות קיום מדינת ישראל, בני הנוער [היהודים] עדיין לא הפנימו שהמדינה, **מתוקף ערכיה**, חייבת להיות מדינת שוויון אזרחי גם לאזרחיה הערבים.

בשל היעדר הגדרה משפטית רשמית למושג שוויון בישראל, והעובדה כי ישראל היא אחת המדינות הבודדות במערב שלא עיגנה בחוק את זכותו של האדם לשוויון בכל תחומי חייו, נדרשו בתי המשפט לפסוק בסוגיות כאלו פעמים רבות. באחת הפסיקות של בג"ץ נקבע כי "תפיסת השוויון משמעותה יחס שווה לשווים ויחס שונה לשונים. הפליה משמעותה יחס שונה אל שווים ויחס שווה אל שונים."⁷ בית המשפט העליון נאלץ להוות מקור לביסוס חובתן של רשויות השלטון לנהוג בשוויון כלפי אזרחי המדינה. הזכות לשוויון בישראל הוכרה אפוא בפסקי דין רבים של בית המשפט העליון, והיא נחשבת חלק מן הזכות לכבוד, אשר נכללה בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. חוקים אחרים נחקקו כדי להגן על השוויון בתחומים מסוימים, כגון חוק שיווי זכויות האישה או חוק שוויון זכויות בעבודה.

זכויות המיעוט במשטר דמוקרטי

בדוח ועדת אור נכתב:

יחסי מיעוט רוב הם בעייתיים בכל מקום, ובמיוחד במדינה המגדירה את עצמה על-פי לאומיותו של הרוב. לדילמות המתעוררות במדינה כזו אין למעשה פתרונות מושלמים ויש גם הטוענים כי קיים ניגוד מהותי בין עקרונות מדינת לאום רובנית לבין עקרונותיה של דמוקרטיה ליברלית. בכל מקרה, כינון הרמוניה סבירה ביחסי רוב ומיעוט היא משימה קשה המוטלת על כל מגזרי החברה. משימה זו מחייבת מאמץ מיוחד מצד

מוסדות המדינה המבטאים את ההגמוניה של הרוב, וזאת על מנת לאזן את היפגעותו של המיעוט כתוצאה מנחיתותו המובנית – מספרית והשפעתית. הימנעות ממאמץ כזה, או עשייתו באופן בלתי מספק, יוצרת בקרב המיעוט תחושות קיפוח ומציאות של קיפוח, אשר עלולות להחמיר במרוצת הזמן. מאפיינים אלה תופסים גם לגבי מצבו של המיעוט הערבי במדינת ישראל, אשר מבחינות רבות מופלה לרעה.⁸

תביעתם הראשונה של נציגי קבוצות מיעוט היא התביעה לשוויון מלא. תביעה זו משקפת את העובדה הידועה כי חברי קבוצות רוב נוטים להפלות בני קבוצות מיעוט, הן בשל נטייה לנהוג הפליה ב"אחרים" בכלל והן בגלל חולשתם הפוליטית של בני קבוצות מיעוט. בעוד השאיפה להשגת שוויון למיעוטים היא בסיסית בכלל חברה דמוקרטית-ליברלית, הדרכים להשגתו נתונות לוויכוח.

מבחינה אתנית, לאומית ותרבותית, יותר מ-90% ממדינות העולם מוגדרות כיום כמדינות פלורליסטיות.⁹ מערכת היחסים בין המדינה למיעוטיה תלויה באופי המדינה, בסוג המשטר, ובמאפייני המיעוט וגודלו. **הסדרת מערכת יחסים זו היא אחד האתגרים הגדולים ביותר של חברה אזרחית מודרנית.**

מיעוטים מבקשים בדרך כלל זכויות קיבוציות, בנוסף לזכויות המוענקות לחברי קבוצת מיעוט כפרטים. תכליתן של זכויות קיבוציות היא לסייע לבני קבוצת המיעוט לשמר את זהותם ואת ייחודם התרבותי¹⁰ באמצעות ניהול עצמי של תחומי חיים שונים, מערכת חינוך בשפת המיעוט שבה נלמדים תכנים הנקבעים על ידי הנהגת המיעוט, חופש דת ופולחן וכו'.¹¹

מימוש זכויות המיעוטים בישראל: המקרה של המיעוט הערבי-פלסטיני

בדצמבר 2010 מנתה אוכלוסיית ישראל כ-7.6 מיליון תושבים, כחמישית (כ-20%) מהם ערבים (כולל תושבי מזרח ירושלים שאינם אזרחים) וכ-17% מהם אזרחים ערבים. לאזרחים הערבים הפלסטינים בישראל כמה זכויות מיעוט. מצד אחד יש להם זכויות פוליטיות והם זכאים לבחור ולהיבחר למוסדות המדינה כמו לכנסת ולרשויות המקומיות. ישראל גם מכירה בזכותן של קבוצות המיעוט בישראל לשמור על ייחודן בתחומי דת, לשון ותרבות, אולם אלו זכויות חלקיות: הן פחותות מזכויותיה של קבוצת הרוב, ולכן מימושן הוא חלקי. מצד שני, במציאות קיימת אפליה בהקצאת משאבים לאזרחים הערבים בכלל ולרשויות המקומיות הערביות בפרט (להרחבה ראו מדדי השוויון של עמותת סיכוי בשנים האחרונות). יש אפליה בתעסוקה ובקבלה למקומות עבודה בשוק הפרטי והציבורי, אין שיתוף של מפלגות ערביות בשלטון והן מעולם לא הוזמנו להשתתף בקואליציה (יוצאת דופן היא ממשלת רבין השנייה, שהיתה במשך שנתיים ממשלת מיעוט שבה המפלגות הערביות היו לשון מאזניים וחלקן היוו חלק

מהגוש החוסם שאפשר את כהונתה וגרמו להסטת תקציבים אל היישובים הערביים. לכן יש הטוענים כי היו למעשה שותפות לשלטון – אף כי לא באופן פורמלי).

משמעותה של מדינת לאום יהודית

הגדרתה של ישראל כמדינת העם היהודי היא מטרה לביקורת נוקבת מצד הטוענים כי מדינה המוגדרת כיהודית אינה עולה בקנה אחד עם שוויון אזרחי ולאומי. את ביטוייה של הביקורת אפשר למצוא בין היתר במסמכי החזון העתידי שפרסמו אנשי רוח ואינטלקטואלים ערבים אזרחי ישראל בשנת 2006. באחד המסמכים נטען:

מערכת המשפט הישראלית כוללת מספר חוקים מרכזיים המייצרים (ועל כן מנציחים) את אי־השוויון בין יהודים לערבים בישראל באופן גלוי (de jure). הנורמה המשפטית עצמה הינה נורמה הנוטה בגלוי לטובת קבוצת הרוב. הטיה זו שרירה לא רק בתחומים הסימבוליים, כגון דגל המדינה וסמליה, היא מחלחלת עמוק ומשפיעה גם על מעמדם המשפטי של הערבים הפלסטינים בישראל בתחומים יסודיים בחייהם. תלות רשמית זו גורמת לקלאסיפיקציה רשמית פומבית של האזרחות הישראלית: אזרחות סוג א', שאותה נושא אזרח הנהנה מההעדפה הקאנונית הנ"ל; ואזרחות סוג ב' ו'ג', שאותה נושא זה שהעדפה זו נשללת ממנו.

[...] הגדרתה הרשמית של ישראל כמדינת העם היהודי היא בבחינת חומה אידיאולוגית מבוצרת בפני אפשרויות הנהגת שוויון מהותי מלא לאזרחיה הערבים.¹²

מדינת ישראל מוגדרת כמדינת העם היהודי, ובכך היא מדינתם של כל בני הלאום היהודי. לפיכך, האזרחים הערבים־פלסטינים אזרחי המדינה אינם יכולים להזדהות עם סמליה, הכוללים מוטיבים יהודיים. אופיה של ישראל כמדינה יהודית משליך גם על יישום הזכות לשוויון: ליהודים ניתנת עדיפות על פי חוק השבות, המאפשר את עלייתם של יהודים בלבד ומקנה להם אזרחות אוטומטית. זכות זו אינה מוקנית לערבים שנולדו בארץ וברחו או גורשו ממנה במהלך אירועי הנכבה – הם ובני משפחתם.

הקדמה: המחקר

מטרת מחקר העומק שלפניכם היא כפולה:

1. לקבל תמונת מצב עדכנית ומורכבת שתכלול היבטים רבים ככל האפשר של הדעות, התפיסות וההתנהגות של הציבור הישראלי כלפי שוויון האזרחים הערבים בישראל, ולאחר את הגורמים המזינים ומחזקים עמדות אלו.
2. לאתר נקודות פריצה שאפשר לחולל באמצעותן שינוי – לקדם שוויון באופן כללי או למקד סביבן מסע הסברה.

הממצאים העולים מהמחקר יכולים להפגיע בפתיחות וברגישות של האוכלוסייה היהודית ובמורכבות עמדותיה לגבי קשייהם של האזרחים הערבים בישראל ובהבדלים בין קבוצות שונות בתוך הציבור הערבי בנוגע להיבטים מסוימים של סוגיית השוויון. אין הכוונה כאן לעסוק בהיבטים המשפטיים של השוויון, אלא בעמדות ובהבדלים בעמדות בנוגע לקיומו, חשיבותו בתחומים שונים, האחריות לו והסיכויים לממשו.

מחקרים רבים הראו כי מעוטי יכולת בכלל ומיעוטים ממעמד סוציו־אקונומי נמוך נוטים לתמוך בשוויון כערך ובשוויון כלכלי בפרט. כל מדיניות שמיועדת לצמצם פערים סוציו־אקונומיים, אם תיושם כהלכה, רק תיטיב עמם ותשפר את מצבם. האזרחים הערבים נמנים ברובם עם השכבות המוחלשות בישראל, ולכן טבעי היה לצפות שיתמכו בערך השוויון, אך עמדותיהם כלפי סוגיות רבות, כולל כלפי שוויון, נקבעות על פי שייכותם האתנו־לאומית ולא רק על פי מצבם החברתי־כלכלי.

ניסינו להתמודד עם המשמעויות השונות של השוויון תוך ניסיון לעמוד על עמדותיהם של ערבים ויהודים סביב הצורך בשוויון: הצורך בהשתלבות חברתית, תרבותית, כלכלית ופוליטית בחברה הישראלית; הבדלים בתפיסת השוויון; הזכות לשוויון; האחריות לאי־שוויון; והנכונות לוותרים בדרך להשגת שוויון סימבולי (כמו אופי המדינה וייצוג הולם בסמליה) תמורת שוויון חומרי, חלוקת משאבים הולמת ונכונות לשירות כלשהו כחלק מחובות האזרח.

המחקר בחן את הנושאים האלה:

- עמדות כלליות לגבי שוויון בין בני אדם – כיצד נתפס נושא השוויון ומהי המשמעות המיוחסת לו?
- יחסו של הציבור היהודי לערבים – כמה מגע יש ליהודים עם ערבים? אילו תפיסות רווחות לגבי אפליית ערבים בפועל?
- עמדות כלפי שוויון בין יהודים לערבים בישראל – מה מידת ההסכמה/ההשלמה עם האי־שוויון? מי תומך בשוויון בין יהודים לערבים?

- הגורמים שנתפסים כתנאי לשוויון מלא בין יהודים לערבים – מהם גבולות השוויון הנתפס כרצוי ו/או אפשרי?
- הגורמים האחראים לאי־שוויון בין יהודים לערבים – מהם לדעת המשתתפים הגורמים המסבירים את המצב הקיים?
- מי צריך לוותר במחלוקות השונות בין יהודים לערבים כדי להגיע לשוויון – מהי הנכונות לחולל שינוי ומהן ההתניות לשינוי?
- מה צריך להתקיים כדי שניתן יהיה לקדם בישראל שוויון בין יהודים לערבים, ואיך אפשר לחולל את השינוי ברמה האסטרטגית והטקטית?

מחקר זה ייחודי משתי בחינות: ראשית, מבחינה מתודולוגית הוא כלל שילוב של מחקר כמותי ואיכותני. שנית, המחקר התמקד אך ורק בסוגיית השוויון על כל מרכיביה: בנכונות של קבוצות המיעוט והרוב לוותרים כדי להגיע לשוויון, בהבחנה בין סוגים שונים של שוויון בתחומים שונים, ובבחינת העמדות בנוגע לעומקו והיקפו בקרב קבוצות רבות באוכלוסייה.

בשנים האחרונות, ובמיוחד מאז אוקטובר 2000, עלה נושא השוויון לסדר היום הציבורי כמנבא דפוסי התנהגות בקרב האזרחים הערבים. מחקר זה התבסס על היכרות מעמיקה עם ההתפתחויות הללו, עם מחקרים קודמים בנושא ועם התובנות שעלו מהם. לבסוף, מלבד התובנות והפרשנות במחקר אודות עמדות הציבור, המחקר כולל גם כמה המלצות מעשיות לקידום השוויון בישראל.

מתודולוגיה

כאמור, המחקר נערך בשיטות כמותיות ואיכותניות גם יחד. בצד הכמותי נערך הן בקרב היהודים והן בקרב הערבים סקר באמצעות שאלון. מתוך כוונה להתאים את השאלות לאוכלוסייה הנחקרת נשאלו היהודים שאלות המתאימות להם, והערבים נשאלו שאלות אחרות המתאימות להם; בצד האיכותני נערכו קבוצות מיקוד של ערבים ושל יהודים, וציטוטים מפי המשתתפים בקבוצות המיקוד מובאים לכל אורך המחקר. אצל האזרחים הערבים היה מרכיב נוסף: כדי להעמיק את ההיכרות עם עמדותיהם ערכנו, בנוסף לסקר הכמותי וקבוצות המיקוד, גם ראיונות עומק עם מנהיגי ציבור – ראשי מועצות מקומיות, אנשי דת, חברי כנסת ממפלגות שונות וכו'. משתני העמדות במחקר זה נותחו על פי המשתנים הבאים: דת ומידת הדתיות, מגדר, גיל, השכלה, עיור ואזור מגורים (גליל, משולש, נגב וערים מעורבות אצל האזרחים הערבים), מאפייני יישוב המגורים (קיבוצים, התנחלויות או יישובים אחרים אצל היהודים), ותק בארץ (יהודים – עולים או ותיקים) וכו', כדי לעמוד על הבדלים הנובעים ממשתנים אלה (למשל הבדל בין עמדותיהם של נשים וגברים).

אוכלוסיית המחקר, תהליך הבדיקה ואיסוף הנתונים

בקרוב היהודים הוגדרה אוכלוסיית המחקר כ"כל האוכלוסייה היהודית הבוגרת בישראל", ולפיכך התקיימו פגישות של 8 קבוצות מיקוד על ידי מכון "מיקוד" (בניהולם של לאה פס וחיים לפיד), בהשתתפות 55 משתתפים יהודים בסך הכול. המשתתפים נחלקו ל-28 משתתפים ממעמד בינוני-גבוה לעומת 27 ממעמד בינוני-נמוך. חלוקה דומה היתה בנטיות הפוליטיות (שנבדקו על פי הצהרת המשתתפים לפני הראיון). ההבדלים בין החתכים לא היו גדולים. נתאר תחילה את התמונה הכוללת, המאפיינת את רוב האוכלוסייה היהודית הנחקרת, ואחר כך נתייחס לכמה אבחנות דקות יותר בין ימין לשמאל ובין המעמד הגבוה לנמוך. פגישותיהן של הקבוצות נערכו במתכונת אחידה. כל פגישה נמשכה כשעתיים, ובמהלכה נחשפו המשתתפים לגירויים ושאלות דומות.

לאחר מכן נערך בקרב היהודים סקר עמדות שהתבסס על ממצאי השלב האיכותני ובמסגרתו רואיין מדגם מייצג של 550 פרטים (כאמור, מתוך "כל האוכלוסייה היהודית הבוגרת בישראל") שנערך על ידי מכון דחף. המשתתפים נדגמו בשיטת השכבות. הבדיקה התמקדה בשני חתכי גיל בעלי רקע סוציו-אקונומי ונטיות פוליטיות שונות. בשל מורכבות הנושא הוחלט להתרכז בחתך אוכלוסייה המתפרש על טווח גילים מצומצם יחסית אך בעל משקל רב באוכלוסייה: בני 25–50 בחתך סוציו-אקונומי בינוני-נמוך ובינוני-גבוה, מצביעי ימין, מצביעי מרכז ומצביעי שמאל. נתוני הסקר הכמותי נאספו בראיונות טלפוניים שנערכו על סמך שאלון מובנה. עולים מחבר המדינות רואינינו ברוסית. חלק מהראיונות נערכו בדצמבר 2008. מהלך הראיונות הופסק במהלך המתקפה על עזה ("עופרת יצוקה") וחודש פרק זמן מסוים אחריה, בסוף אפריל 2009.

בקרוב הערבים התקיימו פגישות של תשע קבוצות מיקוד בהשתתפות 87 איש, ובהם פוליטיקאים ופעילים פוליטיים, סטודנטים, אנשי חינוך, שכירים, נשים מועסקות ולא מועסקות, פעילים חברתיים, תושבי הנגב ותושבי המשולש. כמו כן נערכו שיחות מונחות – ראיונות עומק עם תשעה אנשי ציבור ערבים, גברים ונשים, מתחומי החינוך, התקשורת האקדמיה, וכן ראשי ערים ומועצות מקומיות, ראשי עמותות ופעילים של החברה האזרחית. לאחר מכן נערך סקר עמדות שהתבסס על ממצאי השלב האיכותני. בקרב הערבים נערך הסקר פנים אל פנים בבית המרואיין על ידי מראיינים ששפת אמם ערבית ושהודרכו למשימה זו בידי עורכי המחקר. בסקר נכלל מדגם מייצג שנערך בקרב 407 אזרחים ערבים בני 18 ומעלה בישראל מ-30 יישובים בגליל, במשולש, בנגב ובערים המעורבות. המידע נאסף בין דצמבר 2007 לינואר 2008.

סיכום המחקר שיובא כאן הוא אינטגרציה של הממצאים מן השלב האיכותני והשלב הכמותי. בפרק הראשון נביא את הממצאים העיקריים מן המחקר שנערך

בקרב יהודים: האם היהודים מכירים בכך שבישראל שורר אי־שוויון ביניהם ובין הערבים? מה הם חושבים על כך ואיך הם מתמודדים עם הידיעה הזאת? לבסוף, נביא את הממצאים הנוגעים למה שהיהודים רוצים ומוכנים לעשות כדי לפעול לשינוי המצב, ובאילו תנאים. בפרק השני נביא את הממצאים העיקריים מן המחקר שנערך בקרב ערבים: עד כמה הם מאמינים שצריך לשרור שוויון בין ערבים ליהודים בישראל, איזה סוג של שוויון הם מבקשים, מהן השלכותיו ומהו מחירו, מי אחראי לאי־שוויון, מי צריך להתפשר יותר בסוגיות העומדות על הפרק, ומהם הסיכויים להגיע לשוויון.

שוויון האזרחים הערבים בעיני האזרחים היהודים: ממצאים ודיון

החברה היהודית חלוקה בנייתוח מצבה של החברה הערבית בישראל, בהערכת מידת האי־שוויון הקיים בין האזרחים הערבים ליהודים ובקביעת הסיבות לו. בקבוצות המיקוד שערכנו בקרב היהודים גילינו כי הם תופסים את האזרחים הערבים בדרך מורכבת, רבת־ממדים ורוויית סתירות, שמעורבים בה בכפיפה אחת רגשות עזים, תבניות תפיסתיות, קטעי מידע ודעות קדומות מסוגים שונים. תפיסה זו אינה מאורגנת ומעובדת בתודעת המשתתפים. להערכתנו, תחושותיהם, מחשבותיהם ודעותיהם כלפי האזרחים הערבים אינן מצויות במרכז התודעה ואינן מגובשות

ואחידות. התוצאה היתה תהליך של גיבוש דעה תוך כדי דיון בקבוצות, וכנראה גם תוך כדי המענה על שאלון הסקר הכמותי.

בין היתר התגלעו מחלוקות בשאלות הבאות: האם האזרחים הערבים מופלים לרעה? אם כן, במה מתבטאת האפליה ומהם הגורמים לה? האם מצבם הנחות של האזרחים הערבים לעומת האזרחים היהודים נובע מאפליה? האם תרבותם של האזרחים הערבים היא הגורם למצבם? מעל לשאלות אלו מתנוססת השאלה מהי המשמעות של אפליית קבוצת מיעוט לחברה הישראלית: מהן ההשלכות של אפליה זו על חברה התופסת את עצמה כחברה ערכית ודמוקרטית?

מידת האי־שוויון

כשהמשתתפים היהודים בקבוצות המיקוד נשאלו באופן ישיר על מידת השוויון בין יהודים לערבים בישראל, היתה הסכמה כמעט מלאה שיש מידה כזו או אחרת של אי־שוויון. מידת הפער היתה נושא לוויכוח: גודלו ועוצמתו, היקפו, התחומים שבהם הוא מורגש יותר או פחות – כל אלה שנויים במחלוקת, וכך גם הפרשנות על משמעותו של חוסר השוויון.

”[להיות ערבי זה] מצב של דיכאון, לא רוצה להיות ערבי ישראלי, זה קיפוח כל הזמן... הייתי חשה שאני מיותרת במדינה שהיא לא של כל אזרחיה.”
”הם כמו נטע זר כאן.”

”היחס הוא של כבדהו וחשדהו. רואים ערבי, לא רואים בן אדם, רואים קודם כל משהו רע, אולי מחבל... ישר חושדים בו.”
”בכל קניון ואפילו בית חולים הם עוברים בדיקות קשות. לנו נותנים בקלות לעבור, אותם ממש עוצרים ובודקים ולפעמים לא נותנים להם להיכנס.”

רוב האזרחים היהודים מבינים את מצבם של האזרחים הערבים בישראל ואף מגלים אמפתיה לקשייהם, לתחושת העלבון שלהם ולתפיסת הקושי בהשגת שוויון מלא.

ואולם, הממצאים באוכלוסייה היהודית מלמדים על אמביוולנטיות. מצד אחד ניכרים גילויים ברורים של אמפתיה לקשיים של הערבים, ומצד אחר ראייה פסימית ולא נאיבית בנוגע למידת התיקון שניתן להשיג בשלב זה.

הכרה באי־שוויון

בפני המרואיינים הוצגה השאלה: "האם לדעתך האזרחים הערבים בישראל מופלים או לא מופלים לרעה?" טבלה מס' 1 מציגה את תגובות המרואיינים.

טבלה מס' 1: הכרה באי־שוויון בקרב היהודים, לפי ותק בארץ (באחוזים)

עולים	ותיקים	כלל המדגם	לדעתך, האזרחים הערבים
38	23	25	כלל לא מופלים
51	39	41	מופלים במידה מסוימת
4	22	19	מופלים במידה ניכרת
6	15	14	מופלים במידה רבה
1	1	1	לא השיבו
100	100	100	סך הכול

התשובות מראות כי 74% מהאזרחים היהודים מכירים בכך שהאזרחים הערבים מופלים לרעה, וכתוצאה מכך קיים אי־שוויון בין אזרחים יהודים לערבים בישראל. זהו ממצא עיקרי המעיד כי רוב האזרחים היהודים מכירים בכך שהאזרחים הערבים מופלים לרעה. ואולם עולה מהטבלה גם כי רבע מהאזרחים היהודים חושבים שהאזרחים הערבים לא מופלים לרעה כלל. משתתפים בקבוצות המיקוד שהכירו באפליה התבטאו כך:

"להרגיש כל הזמן סוג ב', נחות... לא יודעים את הזכויות שמגיע להם. הם מסכנים."

"קשה לחשוב עליהם, אני לא מקנאה בהם... להרגיש שמוות של ערבי לא שווה מוות של יהודי... זה עצוב, כי זו תחושת קיפוח עמוקה שמלווה בכל מקום."

מתייחסים אליהם מאוד לא יפה... מעליב מאוד מה שעושים להם... זה להיות עם ולהרגיש בלי, להרגיש בחוץ כל הזמן ובכול – זה לא פשוט הבדיקות שעושים להם בכל מקום. משפיל.”

”הערבי כאן הוא אזרח מסוג ב'. איך שלא תסתכל על זה – הם מקופחים”

מנגד, יש גם שהתבטאו כך:

”שוויון זה ביטוח לאומי, כספים, דעות פוליטיות... יש להם שוויון מלא, גם בפני החוק. תראה לי בית משפט שיפלה ערבי. ומי שרוצה להצליח כאן מהם, יכול גם כלכלית וגם מקצועית.”

”אין אי-שוויון. ערבי יכול להיות מה שהוא רוצה – מדען, רופא וכדורגלן... הוא יכול לבחור לכנסת, להביע את דעותיו גם נגד המדינה אז איפה יש אי-שוויון?”
”כשעוברים בוואדי עארה ורואים את הווילות שלהם, או בכפרים בגליל, אז איפה האי-שוויון?! יש להם בתים יפים, מכוניות מפוארות... נוח להם לחשוב ככה.”
”התקשורת מנפחת את הנושא... גם כשפה ושם יש הזנחה, היא עושה מזה רעש גדול.”

מבדיקת הקשר עם משתנים סוציודמוגרפיים עולה כי הקרבה לדת היא המשתנה העיקרי שמסביר את השונות בין אנשים באשר לתפיסת האפליה של האזרחים

הערבים. חלקם של המסורתיים והדתיים שטוענים שהערבים כלל לא מופלים לרעה גדול משמעותית מהחלק המתאים בקרב החילונים (35% לעומת 15%). לעומת זאת, חלקם של החילונים הסבורים כי הערבים מופלים לרעה במידה ניכרת או במידה רבה גבוה מאשר החלק המתאים בקרב הדתיים (44% לעומת 21%).

” במשחק הזה היום כולנו מפסידים – גם אנחנו גם הם. בואו נקרא לזה בשמו, זה כאילו נכנסנו לאיזו ביצה שאף אחד לא רוצה בה. זה צריך לספק גם את הישראלים וגם את הערבים להראות את הרווח, להראות לשני הצדדים שהמצב לא טוב להם ורק מזיק, ואם ינסו משהו אחר זה יהיה טוב. ”

בקרב הדתיים אין משתנה מסביר נוסף. בקרב החילונים יש משתנה מסביר נוסף – ותק בארץ. חלקם של העולים החילונים שחושבים שהערבים לא מופלים לרעה כלל גבוה יותר באופן דרמטי מאשר החלק המתאים בקרב החילונים הוותיקים (37% לעומת 9%). בקרב העולים החילונים יש משתנה מסביר נוסף – הגיל: בקרב בני 41 ומעלה בקבוצה זו, חלקם של מי שחושבים שהערבים לא מופלים לרעה גבוה משמעותית מהחלק המתאים בקרב צעירים יותר (51% לעומת 17%).

טבלה מס' 2: השלמה עם מצב של אי־שוויון בקרב היהודים (באחוזים)

סה"כ	לא השיבו	נוטה להסכים/ מסכים	לא מסכים/ נוטה לא להסכים	
100	1	46	53	האי־שוויון בין האוכלוסייה היהודית והערבית בישראל לא מפריע לי
100	3	44	53	כיוון שישראל מוגדרת כמדינת העם היהודי היא לא יכולה להיות שוויונית
100	2	34	64	לערבים אזרחי המדינה לא מגיע שוויון מלא
100	13	60	27	קידום השוויון של האוכלוסייה הערבית הוא אינטרס של מדינת ישראל
100	3	43	54	ניתן להגיע לשוויון מלא בין האוכלוסייה הערבית ליהודית בישראל
100	2	57	41	לא משנה מה תעשה הממשלה, אי אפשר להגיע לשוויון בין יהודים לערבים בישראל
100	2	55	43	לא משנה מה יעשה הרוב היהודי, אי אפשר להגיע לשוויון בין יהודים לערבים בישראל

ממצאי המחקר מראים שחוסר השוויון של אזרחי ישראל הערבים מפריע ליותר ממחצית מהאוכלוסייה היהודית בישראל (53%). יתר על כן, משאלה אחרת נמצא כי לתפיסתם של 60% מהיהודים, קידום השוויון הוא אינטרס של המדינה. ממצא חשוב נוסף הוא כי 64% מהאזרחים היהודים אינם מסכימים או נוטים לא להסכים עם הקביעה שלערבים אזרחי המדינה לא מגיע שוויון מלא, ובמילים אחרות הם נוטים לחשוב, לפחות ברמה ההצהרתית, כי ראוי שיהיה שוויון מלא בין יהודים לערבים.

להערכתנו, האי־שוויון מנוגד לתפיסה הערכית של האזרחים היהודים כיחידים וכחלק מן הקולקטיב הישראלי־יהודי הציוני: הוא פוגע במרכיב חשוב של הזהות האישית, החברתית והלאומית ובתפיסתם כי הם טובים יותר משכניהם במזרח התיכון. זוהי

פגיעה המצריכה התייחסות ומענה. לדברי מרבית היהודים, מדינת ישראל צריכה להיות שוויונית כלפי כל אזרחיה. רובם הגדול (64%, ובצורה בולטת יותר עולים חדשים) חושבים כי פערים כלכליים הם הוגנים רק אם יש שוויון הזדמנויות. הממצאים מראים **בבירור כי מרבית היהודים חושבים שמצבה של האוכלוסייה הערבית לא תואם את הערכים שהמדינה והחברה הישראלית מתיימרת להחזיק בהם.**

הדברים באו לידי ביטוי בהתייחסות של משתתפי קבוצות המיקוד, אשר התבקשו לתאר את עצמם כהורה ערבי המסייע לבנו לכתוב חיבור על הערבים בישראל:

"הייתי מספר לילד [שאמור לכתוב חיבור על הנושא] שערבי פה לא באותו מעמד כמונו. הם מקבלים יחס לא צודק שאני מבין אותו... אבל יחס לא צודק לא שווה לנו, שאני לא תמיד מסכים לו."

"הייתי מתחיל ללמד את הילד להגדיר ערבי על פי התרבות שלו. שילמד מה זה ערבי בעצם כאדם, קודם כול, לחקור מה זה ערבי, איך הוא חי כשווה בין שווים. בחלק השני שישווה איך הוא חי במדינת ישראל, מהן הזכויות שלו, שישווה ילד ערבי לילד יהודי ויראה לבד מה ההבדל, מה יש לו כילד ערבי לעומת הילד היהודי... מה לא בסדר כאן ואיך אפשר לשנות את המצב."

"תלוי בהורים מה הם רוצים לספר לילד – לפי המצב האמיתי, או משקפיים יותר ורודות שהילד יוכל לסבול את זה..."

"אני לא הייתי מספרת לילד שהם חיו כאן במשטר צבאי עד אמצע שנות השישים... הייתי נמנעת לומר לו את זה כי זה כבד."

יוצא אם כן כי בעיקרון, מרבית האזרחים היהודים בישראל סבורים שהמדינה צריכה לנהוג בשוויון כלפי כל אזרחיה – יהודים וערבים. **רוב האזרחים היהודים גם מכירים באפליית האזרחים הערבים, וחשוב לא פחות – עמדתם היא שהמצב הזה צריך להשתנות.**

כמו בסוגיית ההכרה באי־שוויון, גם בסוגיית השלמה/הסכמה עם האי־שוויון בדקנו את הקשר בין מאפיינים סוציודמוגרפיים לעמדות. מצאנו כי קרבה לדת היא המשתנה העיקרי שמסביר את השונות בין אנשים באשר לנכונותם להשלים או להסכים עם אי־שוויון, כלומר שחלקם של התומכים באי־שוויון או מסכימים אתו יורד בהדרגה: בקרב הדתיים או החרדים הוא הגבוה ביותר, בקרב המסורתיים הוא נמוך יותר, ובקרב חילונים הוא הקטן ביותר. בקרב הדתיים, חלקם של התומכים באי־שוויון גבוה בקרב בני 16 ומטה יותר מאשר בקרב מבוגרים יותר. בקרב המסורתיים המשתנה המסביר הנוסף הוא רמת ההשכלה: חלקם של התומכים באי־שוויון גבוה יותר בקרב מי שאין להם תואר אקדמי מאשר בקרב מי שיש להם תואר אקדמי. בקרב

החילונים יש משתנים מסבירים נוספים. הראשון הוא ותק בארץ. העולים מסכימים לאי־שוויון יותר מאשר ותיקים. בקרב החילונים הוותיקים נמצא המשתנה המסביר השני, הבדל בהתאם לרמת ההשכלה: חלקם של חילונים ותיקים התומכים באי־שוויון גבוה יותר בקרב חסרי השכלה אקדמית מאשר בקרב בעלי השכלה אקדמית. לסיכום, **הקבוצה התומכת או מסכימה יותר מכול לאי־שוויון היא דתיים בני 16 ומטה**. הקבוצה שמסכימה פחות מכולם עם האי־שוויון היא חילונים ותיקים בעלי השכלה אקדמית.

מחיר האפליה – הדיסוננס של האזרחים היהודים

מרבית היהודים בישראל מעידים על עצמם כי הם מכירים את הציבור הערבי ממפגשים יומיומיים: 63% ממשתתפי המדגם טענו שהם פוגשים ערבים מדי יום או לעתים קרובות, לעומת 37% שהשיבו כי הם פוגשים ערבים לעתים רחוקות או כמעט אף פעם. עדות עצמית זאת, גם אם נראה שאינה משקפת מציאות מדויקת*, מצביעה על תחושת "אינטראקציה נתפסת" של היכרות המספיקה כדי להתייחס למצבם של הערבים ולהביע עמדות ורגשות לגביה. מן המחקר עולה כי קבוצות מסוימות באוכלוסייה היהודית מביעות אמפתיה למצבם הקשה של האזרחים הערבים בישראל. בנקודה זו ראוי לשים לב להבדלים בין קבוצות שונות. כאמור, בעוד שהיהודים הדתיים סבורים שלא צריך להיות שוויון, **הציבור היהודי־חילוני הוותיק והמשכיל הוא המוטרד ביותר מהאי־שוויון בחברה הישראלית**. יש הסבורים כי קבוצה זו היא נציגת האתוס הצינוני המקורי, המחויבים יותר לתפיסת השוויון.

על פי העולה מן המחקר, אחד המחירים שמשלמת חלק מהאוכלוסייה היהודית המוטרדת מהאי־שוויון (כאמור, יותר ממחצית מן היהודים) על אפליית האוכלוסייה הערבית בישראל הוא פסיכולוגי־ערכי וניתן לכנותו **דיסוננס קוגניטיבי**: מצד אחד, היהודים בישראל תופסים את עצמם כדמוקרטים החיים בדמוקרטיה היחידה במזרח התיכון. תפיסה זו מובילה ישירות להשקפה התומכת בשוויון בין כל האזרחים. מצד שני, כפי שראינו, מרבית הציבור היהודי בישראל סבור כי האוכלוסייה הערבית בישראל מופלית לרעה. מכאן שאין באמת שוויון, ולכן מידת הדמוקרטיה הישראלית לא ברורה. זהו מחיר כבד לקבוצת אוכלוסייה **שהאתוס המכונן שלה מבוסס – בעיניה – על צדק ושוויון**. הכרה בחוסר השוויון ובדיסוננס שהוא יוצר יכולה להוביל לשלוש אסטרטגיות אישיות/קבוצתיות להתגבר עליו. ממצאי המחקר לא מצביעים באופן חד־משמעי על דרך התמודדות אחת:

1. **ספקות לגבי צדקת הדרך**: קבוצה קטנה מאמצת את האסטרטגיה הזאת תוך אובדן האמון בדרך שהלכה בה – מימין או משמאל.

* נראה כי ישנו פער בין "תפיסת אינטראקציה" לבין אינטראקציה שוטפת בפועל. להערכתנו, מרבית היהודים בישראל אינם נפגשים על בסיס קבוע עם ערבים, אם כי על פי המחקר הם מרגישים כך.

2. **רצון לשנות את המצב ולפעול למען שוויון מלא:** קבוצה גדולה יותר (אם כי לא הרוב) בוחרת באסטרטגיה זו. הממצאים לא מלמדים איך בדיוק הם יעשו זאת.
3. **האמונה שאי אפשר ליישם את האידיאלים והערכים הדמוקרטיים במלואם,** כלומר השלמה עם שוויון מוגבל של הערבים בישראל: מניתוח מכלול החומר נראה כי החלק הגדול ביותר של היהודים החשים בדיסוננס הקוגניטיבי מתמודדים איתו באמצעות האסטרטגיה השלישית. עם זאת, ברור כי אזרחים אלה חושבים שאפשר לפעול להרחבת השוויון (כפי שנראה בהמשך).

הסכמות וחילוקי דעות

מובן כי קבוצת המיעוט שואפת לשוויון מלא במדינה שבה היא חיה. מנקודת המבט של האוכלוסייה הערבית בישראל, יש לה זכות טבעית ודמוקרטית לחיים בשוויון מלא לקבוצת הרוב היהודי, ללא תנאים והתניות. אולם אחד הממצאים העיקריים של המחקר בקרב האזרחים היהודים הוא שבעיניהם הציפייה והדרישה הזאת לא ניתנת למימוש מלא במצב הנוכחי.

טבלה מס' 3: ציפיות יהודים לגבי ויתורים מצד הערבים (באחוזים)

סה"כ	לא השיבו	מסכים / נוטה להסכים	נוטה לא להסכים / לא מסכים	
100	11	37	52	תמורת שוויון כלכלי מלא הערבים צריכים לוותר על שוויון בסמלי המדינה
100	5	48	47	תמורת שוויון כלכלי מלא הערבים צריכים לוותר על דרישתם לשינוי האופי היהודי של המדינה
100	5	69	26	הערבים צריכים לוותר על נאמנותם לעם הפלסטיני ולהזדהות עם מדינת ישראל**

חברי קבוצת הרוב מחזיקים בדעה שהערבים צריכים לשלם מחיר כלשהו ולוותר על חלק מציפיותיהם כדי להשתלב בצורה מלאה ושוויונית יותר בחברה הישראלית.

** ראוי לציין כי בנקודה זו קבלנו תוצאות שונות בהקשרים שונים, שכן לשאלה "האם מדינת ישראל צריכה להכיר באזרחיה הערבים כמיעוט לאומי וכחלק מהעם הפלסטיני" ענו 48% מהיהודים בחיוב. עוד על כך בהמשך.

האזרחים היהודים חושבים שצריך ואפשר להגיע לעצמאות רבה יותר של החברה הערבית בתחומי הכלכלה, החינוך, הדת והתרבות, ומוכנים ללכת כברת דרך לקראת שוויון האזרחים הערבים – אבל בתמורה הם מצפים מן הערבים לוותר על הרצון לשנות את אופייה היהודי של המדינה ואת סמליה. ממצאים אלו מעידים על מחלוקת עם העמדות של האזרחים הערבים.

בקבוצות המיקוד בלט מיעוט ההתייחסות לאי־שוויון מבחינת הזכויות הלאומיות. כשמנו המשתתפים את תחומי האי־שוויון הם התייחסו בעיקר לתשתיות, לאפשרויות תעסוקה וכדומה, כלומר לפער שהאזרח הערבי חווה כיחיד במדינה וכחלק מקבוצה מקופחת. רק לעיתים רחוקות הוזכר באופן ישיר וברור שהוא אינו שווה לעמיתו היהודי בכך שאין לו זכויות כקבוצה לאומית, הן ברמה הסימבולית

”יש להם, למשל, זכויות באוניברסיטה, אפליה מתקנת, להם יותר קל להתקבל מאשר לסטודנטים שלנו.”

”הם לא משרתים בצבא, לא עושים שום שירות והם מרוויחים שלוש שנים ביחס אלינו.”
”הם לא משלמים מיסים כמונו, לא מס הכנסה ולא ארנונה... הם מצפים שהמדינה תיתן להם איפה שהם צריכים לתת מיסים לרשות. הם מתחמקים ואז אין תשתית.”

(דגל, המנון וכו') והן ברמה המעשית (שותפות שוויונית במוסדות ההחלטה והביצוע של המדינה). **בקבוצות המיקוד עלה ממצא מעניין: הזכויות הלאומיות מובאות כהסבר וכהצדקה לאי־שוויון, אבל האי־שוויון עצמו כמעט ואינו מנותח כפער בזכויות לאומיות.**

יש כאן דיסוננס נוסף: בפרדיגמה שבה מדינת ישראל היא מדינה יהודית לא עולה על דעת הרוב לחשוב על הזכויות החסרות של המיעוט כזכויות לאומיות. אבל, מכיוון שבאותה עת יש מי שמערערים על הפרדיגמה הזאת, היהודים לא מעוניינים לדון בכך, משום שבכך הם כבר מזמינים את הצד השני למשא ומתן על מה שלא אמור להיות נתון למשא ומתן.

בנוסף, רוב היהודים בישראל מבינים כי האזרחים הערבים נתונים במצב בעייתי. מן המחקר עולה באופן ברור כי הם יודעים שהאזרחים הערבים מצויים במצב של קיפוח מתמשך מצד הרשויות וחשדנות מצד החברה היהודית.

הסתכלות זו על אזרחי ישראל הערבים מביאה את האוכלוסייה היהודית להיות חצויה בסוגיית ההכרה בהם כמיעוט לאומי. כמחצית מהאזרחים היהודים חושבים שהמדינה צריכה להכיר באוכלוסייה הערבית כמיעוט לאומי, ומחציתם חושבים להפך. בשאלה אחרת במחקר ענו 68% כי הם תומכים בכך שהאזרחים הערבים יוותרו על זהותם הפלסטינית ויגדירו את עצמם רק כערבים ישראלים – ממצא המעיד על מצב בעייתי שבו קבוצת הרוב מנסה לקבוע לבני קבוצת המיעוט כיצד עליהם להגדיר את עצמם. נראה כי החברה היהודית בישראל מצפה מן המיעוט הערבי לוותר על

חלומו לשוויון מלא ולחיים במדינה בעלת אופי לאומי שהם יכולים להזדהות איתו. למעשה, לרוב היהודי יש ציפייה שהמיעוט הערבי יוותר, כמו הרוב היהודי, על הציפייה למימוש האידיאל הדמוקרטי של שוויון מלא.

ואולם, כמחצית היהודים (52%) אינם חושבים כי הערבים צריכים לוותר על ייצוג בסמלי המדינה תמורת שוויון כלכלי – אף כי בפועל אינם מוכנים לוותר על בלעדיות בסמלי המדינה. במילים אחרות, היהודים מבינים את הרצון להיות מיוצג בסמלים. בנוסף, קרוב למחצית (47%) מן האוכלוסייה היהודית אינה חושבת שהערבים צריכים לוותר על דרישתם לשינוי אופיה היהודי של המדינה תמורת שוויון כלכלי מלא.

תפיסת מציאות זו, של חוסר יכולת לממש שוויון מלא בין יהודים לערבים בישראל, קיימת גם בקרב מיעוט באזרחים הערבים. 18% מהאזרחים הערבים

בישראל מסכימים או נוטים להסכים כי תמורת שוויון חומרי מלא עליהם לוותר על דרישותיהם לשינוי האופי היהודי של המדינה, ו-20% מהם מסכימים או נוטים להסכים לוותר על ייצוג בסמלי המדינה תמורת שוויון חומרי מלא. מלבד אלה, 24% מהאזרחים הערבים חושבים או נוטים לחשוב כי לא צריך להיות שוויון בין אזרחים יהודים לערבים משום שהערבים אינם ממלאים את כל חובותיהם האזרחיות. זוהי

”הערבי נתפס אוטומטית כמו משת”פ עם הלאום הערבי, ללא קשר עם הבנאדם עצמו. התווית מודבקת עליו.”

”מצד אחד, אתה לא ישראלי, אבל אתה פה, בישראל, עם תעודת זהות כחולה. מצד שני, אם תלך לשטחים יראו בך ערבי ישראלי... לכן הם נמצאים בקונפליקט מאוד רציני של בעיה לשייך את עצמם לפה, מצד שני הם שייכים גם לשם.”

קבוצת מיעוט בקרב האזרחים הערבים, שעמדותיה דומות לאלו של רוב האזרחים היהודים, שכן בעיני מרבית האזרחים הערבים בישראל (72%) ערך השוויון יתבטא בהכרת המדינה באזרחיה הערבים כמיעוט לאומי וכחלק מהעם הפלסטיני ומהאומה הערבית, ציפייה שאיננה קבילה על קבוצת הרוב היהודי.

בסוגיה המטרידה ביותר את האזרחים הערבים – הפקעת הקרקעות – כ-75% מהערבים חושבים שהמדינה צריכה לוותר הרבה יותר. רק מיעוט מבוטל (11%) חושב שעל הערבים לוותר יותר.

מנגד, רק מיעוט קטן של האזרחים היהודים (14%) חושב כי על המדינה לוותר יותר בסוגיית הפקעת הקרקעות לטובת האזרחים הערבים. 53% חושבים שעל הערבים לוותר יותר, ועוד 13% שלא חושבים שצריך להיות שוויון כלל. **ממצאים אלה מעידים על פער גדול בין העמדות של יהודים וערבים בישראל**, ועל חוסר התאמה בין המאויים של האזרחים הערבים למאויים של האזרחים היהודים.

האזרחים היהודים והאזרחים הערבים מעוניינים בשיפור יחסי השוויון ובקידום,

אך שתי הקבוצות אינן מצפות לשילוב מלא. למעשה, ניתן לומר שלכחות בסוגיה אחת יש תמימות דעים בין האזרחים היהודים לערבים בישראל – השאיפה לשלב את הערבים בחברה הישראלית תוך הפרדה בין שתי קבוצות האוכלוסייה. כך למשל, 59% מהאזרחים היהודים הביעו תמיכה בחיים בנפרד (כלומר ביישובים נפרדים או בשכונות נפרדות) אך במעמד שווה. אף קבוצה לא מעוניינת בחיים משותפים מבחינת מגורים ומערכות חינוך, אך יש ציפייה לשילוב בחיים הכלכליים, החברתיים והפוליטיים (ועל כך בהמשך).

במלים אחרות, שתי הקבוצות מבקשות לשמור על מסגרת תרבותית ודתית נפרדת, ובד בבד לצמצם את האי־שוויון.

נכונות לשינוי – הרמה ההצהרתית

האם יש בחברה היהודית נכונות לשינוי האי־שוויון והאפליה של האזרחים הערבים? האם הרוב היהודי מוכן לשוויון מלא בין יהודים לערבים בישראל? את התשובות לשאלות אלה ננסה לתאר בשתי רמות. בשלב ראשון נבחן את הרמה ההצהרתית ערכית, ובהמשך ננסה לבחון את ההיתכנות המעשית שלה.

ראינו כי חברי קבוצת הרוב היהודי בישראל חווים דיסוננס קוגניטיבי עקב הסתירה בין התפיסה כי הם חיים במדינה דמוקרטית ובין המציאות, שבה שורר חוסר שוויון בין יהודים לערבים. דיסוננס קוגניטיבי הוא גורם מעורר. בקרב האוכלוסייה היהודית מתעוררת אפוא מוטיבציה לשינוי חוסר ההתאמה הזו – מוטיבציה לתיקון העיוות של אי־שוויון בין יהודים לערבים בישראל.

רוב היהודים בישראל אינם סבורים כי הגדרת המדינה כמדינה יהודית עומדת בסתירה לעקרונות דמוקרטיים. 53% ממשתתפי המחקר לא קיבלו את הטענה כי הגדרתה של מדינת ישראל כמדינת העם היהודי אינה מאפשרת לה להיות שוויונית. במילים אחרות, כמחצית מהאוכלוסייה היהודית בישראל סבורה כי העובדה שהמדינה היא יהודית לא צריכה למנוע שוויון זכויות לאזרחים הערבים. כאמור, שני שלישים (64%) מהאזרחים היהודים חושבים שלאזרחים הערבים מגיע שוויון מלא. יתרה מזו, 64% מהאזרחים היהודים חושבים כי השוויון בין יהודים לערבים הוא באחריות של כל אזרח ואזרח ולא רק באחריותה של הממשלה. אצל חלק מן הנחקרים הנכונות לשינוי חזקה כל כך, עד שהם הביעו תמיכה בתוכנית לצמצום הפערים תוך נכונות לשלם על כך מחיר אישי. 25% מהאזרחים היהודים מוכנים להיפגע מכך אישית, ועוד 13% נוטים לתמוך בתוכנית כזאת. המשמעות היא ש**קרוב ל-40% מהאזרחים היהודים מביעים תמיכה בצמצום פערים גם אם ייפגעו מכך באופן אישי. זהו ממצא דרמטי המעיד כי יש פוטנציאל לגיבוש רוב שיתמוך בתוכנית לקידום השוויון.**

”הם לא מזדהים עם המדינה, מחכים לנו שניפול, אז למה לתת להם? הרי ככל שלהם יהיה יותר לנו יהיה פחות, ויהיה רע יותר. הם לא ישתנו בדעותיהם, וכשהם יהיו חזקים, הם יחסלו אותנו.”

”הערבי הישראלי לא מכיר במדינה, לא מזדהה איתה, הוא חי כאן אבל מזדהה עם הפלשתינאים. במלחמה הם לא היו איתנו, וכשיש פיגוע הם שמחים. אם יהיה להם יותר כוח אנחנו נפסיד, הם ינצלו את זה נגדנו.”

”אי אפשר סתם להתייחס לערבים כמופלים; אנחנו במצב של מאבק על הזכות לחיות כאן. הם עם ההזדהות שלהם עם הלאום הערבי ואנחנו עם הצרכים הלאומיים שלנו... המצב הבלתי אפשרי הזה מכתוב גם לערבי וגם לנו את דרך ההתנהגות, אבל האחד מתנגש באחר.”

זאת ועוד: חלק ניכר מן האזרחים היהודים אינם חושבים כי האזרחים הערבים צריכים לוותר על הייצוג בסמלי המדינה ועל הדרישה לשינוי אופיה היהודי, אם כי ככל הנראה אינם תומכים בהחלפה של הסמלים אלא אולי בתוספת כלשהי שתבטא את הזהות הערבית. ממצא זה נמצא במתח עם עמדות שהובעו בתשובה לשאלות אחרות, ואשר עולה מהן כי האזרחים היהודים אינם מוכנים לוותר על האופי היהודי של המדינה או לשתף את האזרחים הערבים בסמליה.

אפשר לראות כאן את מערכת העמדות המורכבת של האזרחים היהודים, הנקרעים בין תפיסתם הדמוקרטית (שיתוף בסמלים ושינוי אופי המדינה), ובין הרצון לשמור על אופיה היהודי של המדינה וסמליה ולא

להסתכן בשינוים. זהו ביטוי נוסף של הדיסוננס של האזרחים היהודים באשר לאופי המדינה וליחסיה עם האזרחים הערבים: מצד אחד, כאנשים המאמינים בשוויון, הם מגלים הבנה לאזרחים הערבים ותומכים בהם וברצונם לזכות לביטוי בסמלים שיוביל ליותר הזדהות עם המדינה. מצד שני, כיהודים הרוצים מדינה יהודית, הם מפגינים חוסר נכונות לוותר על הדומיננטיות היהודית.

אין מדובר כאן רק בדיסוננס; העמדה של היהודים מעידה על פער בין אמפתיה והבנה אישית למצבם של האזרחים הערבים כיחידים ובין חוסר אמפתיה וחוסר הבנה שלהם ברמה הקבוצתית.

ואכן, בקבוצות המיקוד באוכלוסייה היהודית היו גילויי אמפתיה למצבם של האזרחים הערבים והבנה כנה לקשייהם כמיעוט ערבי במדינה יהודית ציונית, הנמצאת בקונפליקט עם אחיהם הפלסטינים וחלק מן העולם הערבי. חלק מהמשתתפים בקבוצות הציגו גישה בעלת ממד אישי-חברתי רגשי ויחס ערכי השולל חוסר שוויון. עם זאת, נשמעו גם גילויים של גישה הגורסת כי לא ניתן להגיע לשוויון, ומשקפים יחס ערכי-לאומני המבין את חוסר השוויון ומקבלו.

כאשר בוחנים את הצהרות חברי קבוצת הרוב בנוגע להיעדר השוויון של האזרחים הערבים, אפשר לחוש אופטימיות מסוימת וציפייה לקידום השוויון. כמה ממצאים –

כמו 40% שמוכנים לתוכנית צמצום פערים תוך פגיעה אישית – נשמעים מהפכניים ממש. האומנם יש נכונות כזו בקרב היהודים, או שאלה הם רק דברים שקל להצהיר? האם מדובר רק בהתייחסות תיאורטית המבוססת על תפיסה עקרונית של שוויון כערך מרכזי, או בנכונות לצעד מעשי בישראל?

הנכונות לביטול האי־שוויון

כאמור, מרבית האוכלוסייה היהודית בישראל מצהירה על נכונות להתמודד עם חוסר השוויון בין יהודים לערבים, וישנה מוטיבציה לפעול לביטול הדיסוננס הקוגניטיבי הנובע מהתפיסה הדמוקרטית בד בבד עם הבנה כי בפועל שורר חוסר שוויון. היהודים מביעים נכונות הצהרתית לתת לאתוס הדמוקרטי ביטוי וליישמו הלכה למעשה, ולקבוצה לא מבוטלת יש אפילו נכונות להיפגע אישית בשל צמצום הפערים. אפשר אם כן להצביע על שתי צורות התמודדות עם הקונפליקט בין ערכי הדמוקרטיה ובין חוסר השוויון:

1. ממד ערכי־נורמטיבי

ממד זה נתן את הטון בשלבים הראשונים של קבוצות המיקוד. זהו הממד המכיר באי־שוויון אך אינו מרוצה ממנו. מצב עניינים זה לא תואם את הערכים שהחברה הישראלית מתיימרת להחזיק בהם – חברה שאמורה להיות דמוקרטית, שוויונית ובעלת רגישות לאחר. הממד הערכי־נורמטיבי מבטא נכונות לפעולה לכיוון השוויון הדרוש.

2. ממד של פעולות קונקרטיות

יחד עם הממד הערכי־נורמטיבי, שיש לו מרכיבים אמוציונליים ברורים, מתקיים הממד המעשי, הבוחן את משמעויות היישום של השאיפות הערכיות ואת השלכותיהן. תהליך העבודה בקבוצות המיקוד חשף דינמיקה מחשבתית מעניינת. הממד המעשי בא לידי ביטוי בשלבים מתקדמים יותר של החשיבה הקבוצתית. אחרי הבעת השאיפה לשוויון בשם עקרונות הדמוקרטיה, נשמעה התייחסות מעשית יותר ושילוב של היבטים נוספים מלבד ערכים ועקרונות. במחקר הכמותי נמצא כי כדי להשיג את המטרה הביעו האזרחים היהודים נכונות לחלוקת משאבים כלכליים (53%) ותמכו **בחקיקה שתקבע כי האזרחים הערבים יקבלו את חלקם היחסי בתקציב המדינה** (57%). כמו כן ישנה תמיכה בייצוג הולם של ערבים במוסדות המדינה (55%).

טבלה מס' 4: נכונות לנקוט צעדים לשוויון בקרב יהודים (באחוזים)

סה"כ	לא השיבו	מסכים / נוטה להסכים	לא מסכים / נוטה לא להסכים	
100	4	38	58	אתמוך בתוכנית לצמצום פערים בין היהודים והערבים גם אם היא תפגע בי אישית
100	1	21	78	צריך לתת העדפה לאזרחים ערבים בקבלה למוסדות להשכלה גבוהה
100	12	64	24	השוויון בין היהודים לערבים הוא באחריות של כל אזרח ואזרח ולא רק באחריות הממשלה
100	15	54	31	קידום השוויון של האזרחים הערבים יגדיל את נאמנותם למדינה
100	3	57	40	יש לקבוע בחוק שהאזרחים הערבים יקבלו את חלקם היחסי בתקציב המדינה

כפי שרואים בטבלה מס' 2, מחצית מהיהודים (54%) סבורים כי אי אפשר להגיע לשוויון זכויות **מלא** בין יהודים לערבים אזרחי ישראל. **מעניין לראות כי אחוז זה של האזרחים הערבים (54%) חושבים באותה צורה** (ר' טבלה מס' 11 בפרק השני).

לתפיסה זו של האזרחים היהודים אופי דטרמיניסטי למדי: לדעתם לא ניתן להגיע לשוויון מלא ולא משנה מה תעשה הממשלה (57%) או מה יעשה הרוב היהודי (55%) (ר' טבלה 2). באופן לא מפתיע, התפיסה הפסימית בולטת יותר בקרב אזרחים ערבים המבינים את המציאות באותה צורה, אם כי בעוצמה רבה יותר. לא משנה מה תעשה הממשלה או מה יעשה הרוב היהודי (68% ו-69% בהתאמה אצל הערבים), לא ניתן להגיע לשוויון זכויות **מלא** לערבים בישראל. ואם כך הם פני הדברים, הרוב היהודי מקבל פתרון חלקי ומוכן לחיות אתו.

הרצון לשינוי שהביעו משתתפי המחקר היהודים נובע מן ההיבט הערכי, אך גם מן ההכרה שהמצב אינו מועיל ומן התפיסה כי קידום השוויון של האזרחים הערבים הוא אינטרס של המדינה (60%). זהו הגורם לפתיחות לשילובם ולהאצת השוויון הנובע מכך, בכמה מישורים.

טבלה מס' 5: עמדות יהודים לגבי השתלבות ערבים בתחומים שונים (באחוזים)

סה"כ	לא השיבו	נוטה להסכים / מסכים	לא מסכים / נוטה לא להסכים	
100	3	59	38	אני מעדיף לחיות במדינה שבה אזרחים יהודים וערבים יחיו בנפרד אך במעמד שווה
100	1	70	29	השתלבותם הכלכלית של הערבים אזרחי ישראל חשובה בעיני
100	2	65	33	השתלבותם החברתית־תרבותית של הערבים אזרחי ישראל חשובה בעיני
100	2	52	46	השתלבותם הפוליטית של הערבים אזרחי ישראל חשובה בעיני

- ההשתלבות הכלכלית של הערבים זכתה לתמיכה הרבה ביותר (70%). נראה כי **התחום הכלכלי הוא הנוח ביותר והפחות מאיים על הציבור היהודי**. רוב היהודים מבינים ששוויון כלכלי יכול לתרום לתחושה חיובית של האזרחים הערבים ולספק אותם, לפחות באופן חלקי.
- **על פי המחקר, כשני שלישים מן היהודים בישראל (65%) תומכים בהשתלבות חברתית־תרבותית של האזרחים הערבים**. מקבוצות המיקוד אנו לומדים שגם בנושא זה החשש או האיום הנתפס נמוך יחסית, ולכן יש תמיכה בשילוב שיבטא הקטנה של האי־שוויון.
- כמחצית מהציבור היהודי (52%) תומך בהשתלבות **הפוליטית של האזרחים הערבים**, אולם שיעורם נמוך בהרבה מהתומכים בהשתלבות כלכלית ו/או חברתית, דבר המצביע ככל הנראה על חשש משיתוף הערבים בקבלת החלטות. אחוז זה גם נמוך בהרבה מן הערבים שאמרו כי ההשתלבות הפוליטית חשובה להם (כ־80%).
- הנכונות של היהודים בישראל ללכת לקראת האזרחים הערבים באה לידי ביטוי גם בנושאים ספציפיים יותר, בטווח הקצר והארוך. הובעה נכונות למתן יתר עצמאות בחינוך, בתרבות ובלשון (60%). לעצמאות בתחום החינוך ישנן משמעויות עמוקות, שלא ברור אם משתתפי המחקר היו ערים להן, שכן חינוך הוא מרכיב מרכזי בסוציאליזציה. באמצעות החינוך נקבע הנרטיב של החברה, והסכמה לאוטונומיה בתחום החינוך יכולה להעיד שהרוב היהודי מוכן לקבל שיש עוד נרטיב ושיש לו זכות לבוא לידי ביטוי.

הביטוי הבולט ביותר לתפיסת התועלת שבשיפור מצבם של האזרחים הערבים הוא **סוגיית ה"נאמנות" – מושג מרכזי בדרך החשיבה של הציבור היהודי בכל הנוגע לזכויותיהם של האזרחים הערבים.** על פי הממצאים, היהודים חושבים שקידום השוויון יגרום לאזרחים הערבים להיות נאמנים יותר למדינה (54%).

גבולות השוויון – מגבלות והתניות

חוסר השוויון בין יהודים לערבים בישראל הוא ברור. הערבים חשים אותו בחייהם היומיומיים, וחלק ניכר מהיהודים מודעים לו ואף מביעים אמפתיה למצבם המתסכל של האזרחים הערבים. ראינו כי שאיפה זו לשוויון מלא של האזרחים הערבים נתפסת, הן בעיני הערבים והן בעיני היהודים, כבלתי ניתנת להשגה בטווח ההתייחסות שלהם. ובכל זאת, ראינו כי גם ליהודים וכמובן לערבים יש מוטיבציה לשנות את המצב. אם כן, מהם התנאים לשוויון?

מידת השוויון שהיהודים מוכנים לו

” שיקום של התשתיות אצלם, ואני מתכוון למשהו כמו שהיה בזמנו בשיקום שכונות – כבישים, ביוב, חשמל, בתי ספר מערכת החינוך – זה טוב להם וטוב לנו... זה לא לזכותנו מה שקורה ביפו או לוד, ובערים לא מעורבות זה גרוע יותר.”

”אם נזיח אותם פחות ונשקיע שם בתשתית, הם ירגישו פחות מתוסכלים אולי כי תנאי החיים שלהם ישתפרו.”

”בתשתיות אין שוויון ולא דמיון, הם חיים בתנאים אחרים. אפילו בין יפו לתל אביב יש הבדל. ביפו אפשר לראות ביוב בחוץ. בתל אביב אין כזה דבר, שלא לדבר על הכפרים השונים... זה ג'יפה שמה.”

”בתי הספר שמה הם בלי תנאים. לפעמים מראים את הכיתות העמוסות, זה נורא.”

יהודים רבים מצהירים הצהרות בנוגע לשוויון וייתכן כי ברמה ההצהרתית הם תומכים בו, כפי שהם תומכים בדמוקרטיה. ואולם, בהיותם בעלי הבית, הם חשים כי שוויון לערבים משמעו ויתור על מעמד האקסקלוסיבי כקבוצה שלטת, ולפיכך ביטויים רבים של שוויון מאיימים עליהם. זו הסיבה לכך שהם רואים בשוויון דבר שהם "מוכנים לתת" לערבים, מעין הקרבה, ולא מצב עניינים שאמור להיות מובן מאליו.

מבחינת האזרחים היהודים, בשלב זה יש גבול לאופי השוויון ולמידת השוויון שהאזרחים הערבים יוכלו להשיג, אך בהרבה נושאים יכולה לחול התקדמות.

טבלה מס' 6: עמדות יהודים ביחס למרכיבים שונים של השוויון בין יהודים לערבים (באחוזים)

סה"כ	לא השיבו	בטוח / חושב שצריך להתקיים	בטוח שלא / חושב שלא צריך להתקיים	
100	3	42	55	מדינת ישראל צריכה להיות מדינה של שני העמים, יהודים וערבים
100	1	36	63	מדינת ישראל צריכה להיות מדינה שבה השפה העברית והשפה הערבית יהיו במעמד ובשימוש שווים
100	--	60	40	לאזרחים הערבים תהיה זכות לנהל בעצמם את ענייני החינוך, הדת והתרבות שלהם
100	2	55	33	יש לקבוע בחוק ייצוג מתאים בכל מוסדות המדינה לאזרחים הערבים
100	2	25	73	חובה על המדינה לתת לאזרחים הערבים ביטוי מתאים בסמליה, בדגלה ובהמנונה
100	4	48	48	מדינת ישראל צריכה להכיר באזרחיה הערבים כמיעוט לאומי וכחלק מהעם הפלסטיני

ייצוג במוסדות המדינה – אזרחי ישראל היהודים מבינים כי בתחום זה אין שוויון בין יהודים לערבים, וכי מצב זה פוגע בציבור הערבי ומעכב את השתלבותו בחברה, בתרבות ובכלכלה ואת הזדהותו עם המדינה. 55% מהיהודים מביעים נכונות – ולא רק הצהרתית – **לקבוע בחוק** ייצוג הולם לאזרחים הערבים בכל מוסדות המדינה. **עצמאות רבה יותר** – היהודים ביטאו פתיחות ניכרת לשונות הלגיטימית של האזרחים הערבים. כתוצאה מכך ישנה פתיחות לניהול עצמי של תחומי חיים מסוימים: 60% מהאזרחים היהודים בישראל תומכים בזכותם של האזרחים הערבים לנהל את ענייני החינוך, הדת והתרבות שלהם בעצמם.

תשתיות – כחלק מן ההבנה והאמפתיה למצבם של האזרחים הערבים, היהודים בקבוצות המיקוד הביעו הבנה לכך שיש לחולל שינוי משמעותי בנושא התשתיות הפיזיות ביישובים הערביים. ברור להם שהזנחה ואפליה בתחום התשתיות הן נפיצות, וששיפור התשתיות יכול להפחית תחושות של תסכול ולעודד הזדהות עם המדינה.

חלוקת משאבים כלכליים – רוב הציבור היהודי (70%) רואה חשיבות בשילוב האזרחים הערבים בכלכלת המדינה, ו-53% מהאזרחים היהודים תומכים בחלוקה שוויונית מלאה או כמעט מלאה של המשאבים הכלכליים. לחלק גדול מהאזרחים היהודים ברור כי שילוב עמוק יותר של האזרחים הערבים בכלכלה גם ישפר את מצבם האישי וגם יתרום למדינה, הן במובן הכלכלי והן מבחינת הנאמנות של האזרחים הערבים. עם זאת, נשמעו גם קולות המתקשים לוותר על היתרון המעמדי של היהודים.

תקציבים – כחלק מהבנת החשיבות של השילוב הכלכלי, 57% מהיהודים חושבים שיש לקבוע בחוק שהאזרחים הערבים יקבלו את חלקם היחסי בתקציב המדינה. יש חשיבות רבה לעובדה שאין מדובר רק בהצהרת כוונות אלא בנכונות לעגן את חלוקת התקציבים השוויונית בחוק.

סמלים – הדעות בנושא סמלי המדינה אינן חד־משמעיות. מצד אחד קיימת הבנה לרגשותיהם ולציפיותיהם של הערבים ולרצונם לשילוב בסמלים כדי שיוכלו להזדהות איתם. 52% מהנחקרים היהודים ציינו כי הערבים לא צריכים לוותר על ייצוג בסמלי המדינה תמורת שוויון כלכלי. מצד שני, אין הסכמה שהמדינה מחויבת לתת להם ביטוי בסמליה (73%). עם זאת, ייתכן שנכונות כזו תתעורר בתנאים המתאימים ועם הצגת הדברים בתוך הקשר רחב של שינוי מערכת היחסים בין יהודים לערבים בישראל.

לסיכום, אנו למדים כי אצל האזרחים היהודים יש גבול ברור לגבי שוויון האזרחים הערבים בישראל: שוויון בחלוקת משאבים חומריים ולא שוויון בחלוקת משאבי תודעה (משאבים הקשורים לרמה הסמלית־לאומית). **הרוב היהודי עדיין לא מוכן לממש את מאווייהם של האזרחים הערבים בישראל.**

” אני תמיד אעדיף שיהודי יקבל עבודה ולא ערבי. גם ככה קשה עם עבודה טובה, אז למה שיהיה להם על חשבוננו? ”

תנאים לשוויון: נאמנות והזדהות

מן העבר השני, רוב אזרחי ישראל היהודים סבורים שכדי לפעול לשיפור מצבם של האזרחים הערבים צריכים להתקיים תנאים מסוימים. **באופן כללי אפשר לומר שיש נכונות לפעול למען שוויון בזכויות האישיות תמורת השלמה של הערבים עם אי־שוויון בזכויות הלאומיות.** הנכונות בתחום הזכויות הלאומיות היא מועטה עד אפסית. רק בקבוצת מיקוד אחת מתוך שמונה היו המשתתפים מוכנים לשינוי באופי המדינה ובסמליה במצב של שלום כולל באזור. דומה שהיו מוכנים להרחיק לכת בשל שאיפתם

לסיים את הסכסוך הישראלי־ערבי ולהגיע למנוחה ולנחלה, אבל ממילא התניה כזו (שלום אזורי כולל) מקנה להסכמה אופי היפותטי.

” אתה רואה ערבי בעיקר כפועל בניין. אפילו בהייטק קשה להם. לא מוצאים אותם שם. ”יש אפליה בתעסוקה. אין להם הזדמנויות, כמו לנו, להרוויח בכבוד ולחיות ברווחה. ”

טבלה מס' 7: תפיסות יהודים לגבי ויתור במחלוקות שונות (באחוזים)

סה"כ	לא השיבו	לא צריך להיות שוויון	היהודים צריכים לוותר יותר	הערבים צריכים לוותר יותר	מי צריך לוותר יותר?
100	20	13	14	53	במחלוקת על הקרקעות שהופקעו מהערבים
100	12	9	40	39	במחלוקת על הישובים הערבים שאינם מוכרים (אלו שלא מחוברים לחשמל, מים וביוב)
100	5	11	10	74	במחלוקת על חובת הערבים לעשות שירות מסוג כשלהו למדינה
100	9	14	10	67	במחלוקת על האופי היהודי של מדינת ישראל

מכל מקום, זהו המקרה היוצא מן הכלל. מבחינת כל יתר המשתתפים, הזהות היהודית של המדינה היא בגדר אקסיומה; זוהי מהותה והצדקת קיומה. אמנם לדעתם מצב העניינים הזה גם מבטיח להם ביטחון מרבי ודומיננטיות כלכלית, אבל הבסיס לסירוב לוותר על הזהות היהודית של המדינה הוא קודם כול רגשי – הזדהות לאומית.

” הם צריכים לקבל אותנו ולשרת בצבא, ככה הם יבינו שהם מגינים על המשפחות שלהם, כמו שאנחנו עושים.”
 ”צבא היום זה בעיה, אבל יש שירות לאומי, משהו שיראה שגם הם ממלאים חובות שכל אזרח במדינה ממלא.”
 אפילו מצב פשוט של ההתנהגות שלהם בזמן פיגוע, שלא ישמחו כמו החמאס... שיראו שאכפת להם.”

במצב "נתינה דו־סטרי", שבו במקביל ל"נתינה" היהודית יש שינוי ו"נתינה" מן הצד הערבי, יש נכונות גבוהה יחסית לצמצום האי־שוויון. נראה כי החסם המוצק והקשיח ביותר מתייחס לשינוי בזהות ובשליטה במדינה: ההמנון, השפה, הדגל, חוק השבות וראש הממשלה. הרוב המכריע אינו מוכן לשוויון בתחום זה בשום מצב. בנושא השפה עלתה נכונות לשינויים קוסמטיים.

התנאים לשוויון באים לידי ביטוי בכמה תחומים:

שירות כלשהו – 74% מהאזרחים היהודים בישראל חושבים כי האזרחים הערבים צריכים לשרת שירות צבאי או אזרחי כלשהו. מן הממצאים עולה שהשירות נתפס בעיני היהודים כביטוי לנכונותם של הערבים להשתלבות במדינה וכאחד הסממנים של הזדהות ושל קבלת מדינת ישראל כפי שהיא במהותה, יחד עם הלגיטימציה לרצות לראות שינויים בתחומים שונים.

בנקודה זו, רק מיעוט מאזרחי ישראל הערבים (28%) חושבים שעליהם ללכת יותר לקראת האוכלוסייה היהודית ולוותר יותר במובן של שירות כלשהו. מרביתם (62%) אינם מוכנים להתפשר בנושא השירות ו-10% נוספים טוענים שלא צריך להיות שוויון בתחום זה.

”אנשים ירצו לשים גבול לשוויון, אנחנו חיים במדינה יהודית [...] הייתי רוצה לחיות במדינה שוויונית כמו ארצות הברית, או במקום אחר בעולם, אבל אני חיה פה כי רציתי לחיות במדינה יהודית ואני רוצה לשמור על זה. להגיע לרמה הגבוהה של השוויון, אבל לשמור על המדינה כבעלת אופי יהודי.”

”הנאמנות למדינה היא גם בחובות, לא רק בזכויות. שיקבלו על עצמם את כל החובות שיש ליהודים ויפסיקו להיות חלק מהלאום הערבי יותר מאשר עם המדינה.”

”אני חושב שאם יהיה שלום והערבים יבינו שזה המצב והם צריכים לקבל את זה שישראל לא תהיה פלסטין והם יוותרו על השאיפות הלאומיות שלהם וירצו גם לתרום לחברה, אז הפער ייעלם. לא בבת אחת, כי גם אנחנו צריכים ללמוד לקבל אותם.”

הכרה בצרכים הביטחוניים של המדינה

– אחת הציפיות המרכזיות של היהודים היא שהערבים יגלו הבנה לצרכים הביטחוניים של ישראל. זאת משום שהפחד הוא מרכיב בתפיסה של היהודים: הם תופסים את מצבם כהתגוננות מפני אוכלוסייה ערבית עוינת הסובבת אותם מכל עבר, ומבינים כי האזרחים הערבים רואים בעצמם חלק מן האומה הערבית ומזדהים אתה ועם הפלסטינים באשר הם.

הכרה במדינה יהודית – ל-67% מהאזרחים

היהודים בישראל ברור כי הערבים במדינה צריכים לוותר על דרישותיהם במחלוקת על אופי המדינה, כלומר לוותר על השאיפה לשינוי אופיה היהודי של המדינה. עוד 14% לא חושבים שצריך להיות שוויון כלל.

נאמנות – תנאי שרוב היהודים (69%)

דורשים מן האזרחים הערבים הוא ויתור על נאמנותם והזדהותם עם העם הפלסטיני והזדהות עם מדינת ישראל. זהו כמובן ממצא מטריד ביותר, אך ראוי לציין כי בנקודה זו קיבלנו תוצאות מעט פחות מטרידות בהקשרים שונים. שכן, לשאלה ”האם מדינת ישראל צריכה להכיר באזרחיה הערבים כמיעוט לאומי וכחלק מהעם הפלסטיני” ענו 48% מהיהודים בחיוב. שילוב תוצאות זה יכול להיראות כסתירה, אך גם הוא מעיד ככל הנראה על קיומו של דיסוננס.

לסיכום, העמדות השונות שהוצגו בפרק זה אינן בהכרח מייצגות קבוצות שונות בחברה היהודית. **חלקן מתקיימות בו־זמנית בקרב חלקים לא מבוטלים של החברה הישראלית:** מצד אחד הכרה בצורך ובנכונות הערכית לבטל את אי־שוויון או לפחות לצמצמו, ומצד שני השלמה עם מצב קונפליקטואלי של אי־שוויון הפוגע באתוס של המדינה ובדימוי העצמי האישי והלאומי ויצירת מערך של הסברים המצדיקים זאת. **על פי הממצאים, נראה כי לפחות בשלב זה של מערכת היחסים והאמונות בין אזרחים יהודים לערבים בישראל, רוב הציבור היהודי מעוניין בקידום השוויון, ועם זאת היהודים מעמידים תנאים והתניות לשוויון.**

” הצורך העיקרי שלנו זה ביטחון. זה צורך קיומי ובמצב הקיים הם לא תמיד שותפים לו. אז אם יהיה שלום כללי במזרח התיכון והחשש ירד והביטחון לא יהווה בעיה יומיומית וקיומית כמו היום ואולי נהיה חלק מהקהילה האירופית - נוכל ליצור תהליכים של שוויון מלא וחיים משותפים.”

”אני לא שונאת ערבים בתור ערבים... אני פשוט פוחדת מהם.”

”בעולם אוטופי, אם הייתי יודעת שהם לא רוצים להרוג אותי ולהיות כאן במקומי הייתי הולכת על שוויון, אבל במציאות זה לא המצב ולצערי זה לעולם לא יהיה.”

פרק ב

שוויון האזרחים הערבים בעיני עצמם: ממצאים ודיון

המחקר בחן את המשמעויות השונות של השוויון בעיני האזרחים הערבים. נציג כאן את עמדותיהם בנוגע לצורך בשוויון, התחומים שבהם נדרש שוויון, מה בין שוויון להשתלבות בחברה היהודית, מי נושא באחריות לאי־שוויון, האמונה בסיכויים להגיע לשוויון, ושוויון חומרי לעומת שוויון במשאבי תודעה (שוויון בסמלים). עוד נדונו שאלות כגון תפיסת הקשר בין אי־שוויון לעמדות הפוליטיות של היהודים ולגזענות, השוויון כבעיה קולקטיבית (להבדיל מבעיה אישית), ושאלת השאלות – ההיתכנות של שוויון לאור הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית.

כפי שמתואר בפרק המתודולוגיה, המחקר כלל שלושה מרכיבים: מחקר איכותני בקרב קבוצות מיקוד, סקר כמותי וכן ראיונות עומק עם אנשי ציבור. בקרב האזרחים הערבים, תפיסת השוויון כערך ממעלה ראשונה וכזכות מובנת מאליה של בני המיעוט אפיינה את כל אנשי הציבור ורבים ממשותפי קבוצות המיקוד. כך למשל, בשאלות כמו באיזו מידה צריך להיות שוויון (בתחומים שונים) בין יהודים לערבים אזרחי ישראל, השיבו יותר מ־77% כי הם חפצים בשוויון מוחלט או כמעט מוחלט. ממצא דומה קיבלנו בקבוצות המיקוד, אך **ההחלטיות בתפיסת השוויון בלטה במיוחד בקרב אנשי הציבור**. כולם ללא יוצא מן הכלל רצו בשוויון מלא, אך הוויכוח היה על מחיר השוויון ועל השאלה אם ערך השוויון הוא מוחלט או מותנה, כפי שנראה בהמשך.

המחקר בדק את הצורך בשוויון בתחומים קונקרטיים ולא רק כתפיסה מופשטת. בשאלות המופיעות בטבלה הבאה נידונו שאלות בתחומים חומריים וסמליים (משאבי תודעה) של תפיסת השוויון. כך למשל שאלנו באיזו מידה צריך להיות שוויון בין יהודים לערבים אזרחי ישראל בתחומים שונים.

טבלה מס' 8: עמדות ערבים לגבי הצורך בממדים שונים של שוויון (באחוזים)

צריך להיות שוויון מלא	צריך להיות שוויון כמעט מלא	צריך להיות שוויון חלקי	לא צריך להיות שוויון	
66	20	9	5	חלוקת משאבים חומריים
54	25	15	6	קביעת אופי המדינה
55	22	14	9	קביעת מטרות המדינה

השאלות בטבלה 8 הן מהותיות ומתייחסות לאופי החומרי והסמלי של השוויון. הממצאים מראים שרוב רובם של האזרחים הערבים (86%) תומכים בצורך בשוויון ומבקשים שוויון מלא או כמעט מלא. הדרישה לשוויון חומרי היתה בקונצנזוס גורף בקרב כל האזרחים הערבים, ולא עלו הבדלים מבחינה מגדרית, מיקום גיאוגרפי או חלוקה פנים-עדתית. חלק מאנשי הציבור רצו את "תיקון האפליה" ולא "אפליה מתקנת" כדי להגיע לשוויון חומרי מלא.

אחד מאנשי הציבור שרואיינו טען: "המדינה קיפחה את הציבור הערבי-פלסטיני על רקע מוצאו האתנו-לאומי מאז היווסדותה. המדינה גזלה את המשאבים החומריים של הציבור הערבי-פלסטיני, ועליה לפצות אותו כדי להגיע לשוויון מלא." איש ציבור שמזוהה עם אחת המפלגות הציוניות טען: "השוויון בחלוקת המשאבים החומריים הוא יסוד מרכזי ויהיה זרז להשתלבות האוכלוסייה הערבית במדינה. אין השתלבות ללא שוויון חומרי."

השאלות על שותפות בקביעת סדר היום של המדינה נשאו אופי שונה מהשאלה על שותפות במשאבים החומריים. גם בשתי סוגיות אלו דרשו רוב האזרחים הערבים (77%-79%) שוויון מלא או כמעט מלא, אך יש כאן ירידה מהקונצנזוס הרחב בשאלת המשאבים החומריים. להערכתנו, האזרחים הערבים בישראל רוצים להשתלב בחיי המדינה באופן מהותי לפי תפיסתם והבנתם את מהות השותפות.

שאלות אלו עוררו מחלוקת בין אנשי הציבור המזוהים עם מפלגות ציוניות או יהודיות ובין אלה המזוהים עם מפלגות ערביות. הראשונים הסתפקו בדרישת שוויון חלקי ורצו פחות להשפיע על אופי המדינה ומטרותיה. נראה שבני קבוצה זו השלימו עם האופי היהודי של המדינה ועם מעמדם כמיעוט במדינת לאום יהודית. להערכתנו אין מדובר רק בעמדות שונות לגבי סוג השוויון הראוי, אלא גם במתח בין עמדה עקרונית התומכת בשוויון גם בקביעת אופי המדינה, ובין עמדה הנתפסת בעיני האוחזים בה כעמדה פרגמטית, המשלימה עם חוסר היכולת לקדם שוויון בתחום זה. גם בקבוצות המיקוד היו משתתפים שטענו כך.

כך למשל, בקבוצת מיקוד של סטודנטים שהיו בה גם סטודנטים דרוזים, טען אחד מהם ש"למרות הייחוד

” הדרישה להשתוות ליהודים בקביעת האופי של המדינה ומטרותיה היא מוצדקת אך לא ריאלית ולא מציאותית. דרישה כזו לא תתקבל על ידי רוב רובם של היהודים, אפילו השמאל הרדיקלי היהודי האשכנזי לא יקבל דרישה מהסוג הזה. בעיניהם דרישה כזו תיתפס כהליך של הקצנה מצד המיעוט הערבי. אם אין סיכוי לממש אותה, למה לנו להעלות אותה בכלל? ”

שלנו במדינה, כלומר כמתגייסים לצבא, אנחנו לא מעלים דרישה מהסוג הזה בכלל ואנו חושבים שטעות להעלות אותה. ישראל היא מדינה יהודית ורק היהודים הם אלה שיקבעו את האופי שלה.” אמירה זו הסעירה במיוחד את הדיון בקבוצה.

פילוח ממצאי הסקר וניתוח ראיונות העומק וקבוצות המיקוד מלמדים שהמעורבות הפוליטית וההשכלה הן הגורמים המשפיעים והמשמעותיים ביותר בקביעת העמדות בסוגיות מסוג זה. ככל שהמשיב משכיל יותר, גוברות דרישותיו לשוויון. קבוצת המיקוד של הפעילים הפוליטיים סברו כולם שרק שינוי אופיה של המדינה יוכל להביא לשוויון מלא.

שוויון והשתלבות

בשיח האקדמי סביב השוויון, ובמיוחד בין קבוצות מיעוט לקבוצת רוב, עולה תמיד השאלה מהי משמעות השוויון: האם שוויון הוא השתלבות בחברת הרוב, האם פירוש התבוללות או שהוא מאיץ התבוללות? ואולי, כפי שטוענים אינטלקטואלים אחדים, אין קשר בין השוויון להשתלבות ואפילו לקשר הדוק בין קבוצת הרוב לקבוצת המיעוט?

טבלה מס' 9: עמדות ערבים לגבי חשיבות ההשתלבות* בתחומים שונים (באחוזים)

מסכים/ נוטה להסכים	לא מסכים/ נוטה לא להסכים	
88	12	ההשתלבות הכלכלית של האזרחים הערבים חשובה בעיני
81	19	ההשתלבות הפוליטית של האזרחים הערבים חשובה בעיני
78	22	ההשתלבות החברתית של האזרחים הערבים חשובה בעיני

* נציין כי בשאלון בערבית השתמשנו במושג اندماج

כשהעלינו בקבוצות המיקוד את השאלה אם השוויון פירושו אינטגרציה בחברה היהודית, ההחלטיות בדבר נחיצותו לא ירדה בדרך כלל, ובחלק מן הקבוצות האפשרות של אינטגרציה אך עוררה התלהבות. זהו ממצא מעניין. בראיונות העומק התמונה היתה מגוונת יותר: מרואיינים דתיים יותר היו זהירים יותר בתשובותיהם והעלו כמה תהיות בנושא, כולל נכונות לשוויון חלקי אם שוויון מלא משמעו מגע חברתי ותרבותי רב יותר עם היהודים. נראה כי אנשים בעלי זיקה חזקה לדת תופסים את החברה היהודית כחברה בעלת אוריינטציה מערבית וחילונית ומסתייגים ממגע איתה.

המחקר מצא כי בעיני האזרחים הערבים, משמעות השוויון היא גם השתלבות פוליטית, חברתית וכלכלית. לכ־88% מהאזרחים הערבים חשובה ההשתלבות הכלכלית, לכ־81% חשובה ההשתלבות הפוליטית, ולכ־78% חשובה ההשתלבות החברתית, כפי שניתן לראות בטבלה 9.

רק 22% מהמשתתפים הערבים אמרו שהם לא מייחסים חשיבות להשתלבות חברתית. זהו אחד הממצאים החשובים של מחקר זה.

כזכור, גם אצל היהודים היתה התמיכה בשילוב הכלכלי הגבוהה ביותר (70%), אך תמיכתם בשילוב הפוליטי היתה נמוכה באופן ניכר (52% בלבד). התמיכה בשילוב החברתי, לעומת זאת, דומה בקרב שתי הקבוצות, ונעה סביב ה־80% – ממצא חיובי ומפתיע.

בדקנו גם את נושא החיים ביחד או בנפרד, כלומר הרצון לחיות באותם יישובים ואף באותן שכונות, ללמוד באותם בתי ספר וכו'. בתשובה להיגד "אני מעדיף לחיות במדינה שבה אזרחים יהודים וערבים יחיו בנפרד במעמד שווה" היו המשתתפים חצויים: כ־48% הסכימו עם האמירה, אך כ־52% התנגדו לה. ברור שקבוצה זו לא התנגדה למעמד שווה לזה של היהודים, אף הם העדיפו לחיות בנפרד. לשם השוואה, בקרב היהודים השיבו 59% שהם מעדיפים חיים בנפרד, לעומת 38% שהתנגדו לכך.

במחקר עלה כי האזרחים הערבים מודעים למשמעות השוויון כהשתלבות. הם רוצים להשתלב במבנה הכלכלי, הפוליטי והחברתי של המדינה ורובם אינם מעוניינים בהפרדה או בהסתגרות חברתית. גם אם ההבדלים באחוזי ההסכמה אינם גדולים, ההסכמה להשתלבות חברתית היא הנמוכה מבין השלוש. ההשתלבות הפוליטית באה לידי ביטוי בהשתתפות בבחירות וייתכן כי אף בהצבעה למפלגות יהודיות וציוניות, אך בלי מגע יומיומי תדיר.

בקבוצות המיקוד עלו טענות כמו:
”אם ההשתלבות היא ויתור על זהות והנרטיב שלי, אני לא רוצה השתלבות.”
”השתלבות זה שותפות במסודות המדינה, בכלכלה, ולא הטמעה ואובדן זהות ואישיות.”
כניסה למעגל מקבלי ההחלטות היא הנושא הכי בוער. הנושא הזה יכול לקדם רבות את השוויון.”

ייתכן כי ההשתלבות הכלכלית חשובה ביותר בעיני המרואיינים כי אין להם כלכלה עצמאית והם תלויים באופן כמעט מוחלט בכלכלה השלטת. לעומת ההשתלבות הכלכלית והפוליטית, השתלבות חברתית מצריכה מגע ישיר, ישירות וחברות, ביקורים, בילויים משותפים ועוד. סוג זה של השתלבות עלול להשפיע על הערכים, על הנורמות ועל המבנה החברתי כולו.

פילוח הממצאים מעלה שקיים קשר בין המגדר ובין הנכונות להשתלבות עם החברה הישראלית. יותר מ־86% מהנשים תמכו בהשתלבות חברתית בחברה היהודית. ביטוי לכך אפשר היה לראות בקבוצת המיקוד של הנשים ובקרב רוב הנשים שהשתתפו בקבוצות המיקוד האחרות: הן היו ביקורתיות מאוד, התנגדו לשמרנות של החברה הערבית ורצו לשחרר את כבלי המסורת והפיקוח החברתי מצד הממסד

הפטריארכלי בחברה הערבית. **קבוצת הנשים היתה הביקורתית ביותר כלפי החברה הערבית, ורצתה יותר מכולם בהשתלבות עם החברה היהודית.** ייתכן שהנשים ביקורתיות ביחס למגבלות הנהוגות והנוגעות בעיקר להן, ולכן היו רוצות השתלבות חברתית רבה יותר, בין היתר במקומות עבודה ובבתי ספר כדי להשתחרר מעט מן המגבלות המוטלות עליהן.

טיב ההשתלבות ומשמעותה גררו דיונים סוערים בקבוצות המיקוד. בקבוצות המיקוד שאלנו את המשתתפים מה דעתם על האמירה כי שוויון חלקי עדיף על השתלבות מלאה בחברה הישראלית.

כשאחד מאנשי הדת קישר ישירות בין השתלבות חברתית להשפעה תרבותית והמושגים מודרניזציה, מערביזציה וכדומה מילאו את חלל החדר, הדיון לווה בוויכוח סוער. הדתיים, המבוגרים, חלק מקבוצת המיקוד של המשולש, קבוצת המיקוד של הנגב ותומכי התנועה האסלאמית הביעו התנגדות להשתלבות חברתית אם משמעותה השפעה על התרבות המסורתית או הפריה תרבותית. "תרבות המערב וגרורותיה מאיימות על המנטליות התרבותית שלנו," סיכם שייח' שהשתתף בדיון.

לעומתם, בקרב אנשי הציבור הסוגיה לא זכתה להתייחסות מיוחדת. טענתם המרכזית שללה את החיבור בין שוויון להשתלבות ובוודאי בינה לבין התבוללות: לדעתם לא חייב ולא צריך להיות קשר בין שוויון להשתלבות, והשתלבות אין משמעותה התבוללות ואובדן זהות.

מי אחראי לאי־שוויון

עוד משמעות מעניינת של הממצאים היא שהערבים שוללים ברובם את הטענות של היהודים והממסד על כך שהסיבות לאי־שוויון בישראל תלויות גם בהם, ולא

רק בקבוצת הרוב ובמדינה. בסקר העמדות שאלנו אם האופי המסורתי של החברה הערבית־פלסטינית מקשה על סיכויי השוויון ואם הערבים יסיכמו לוותר על ייצוג בסמלי המדינה תמורת שוויון מלא, כפי שמראה טבלה 10:

איש ציבור המקורב לשמאל הערבי אמר: **”שישים שנה אנו חיים עם החברה היהודית בעיר ואנחנו שותפים במפלגה אחת, אך ידענו לשמור על תרבותנו וללמוד מהאחרים.”**

טבלה מס' 10: עמדות ערבים לגבי האחריות לאי־שוויון (באחוזים)

מסכים / נוטה להסכים	לא מסכים / נוטה לא להסכים	
28	72	תרבותנו המסורתית מקשה על סיכויי השוויון שלנו בישראל
24	76	לא צריך להיות שוויון בין יהודים לערבים בישראל כי הערבים לא יכולים למלא אחרי כל החובות האזרחיות

כ־28% מהמשתתפים הסכימו ש"לתרבות המסורתית של הערבים" יש קשר לאי־שוויון בין יהודים לערבים בישראל, אך רובם המכריע (72%) שללו אותה. המשמעות היא שאחוז לא מבוטל מהאזרחים הערבים מקבלים את הטענה שהאחריות לאי־שוויון אינה רק של המדינה ושל הציבור היהודי והוא אינו נובע רק מאפליה ממוסדת. **זוהי עמדה ביקורתית כלפי החברה הערבית־פלסטינית בישראל.**

פילוח התוצאות מעלה שיותר מ־70% מאלה שחשבו כך היו נשים. הפער בין עמדות הגברים לנשים היה ברור ומובהק. חשוב גם לציין שנמצא מתאם סטטיסטי בין מספר שנות הלימוד לבין מידת הביקורתיות. ככל שנשים משכילות יותר הן נחשפות יותר לעמדות פמיניסטיות, וגוברת הביקורת שלהן על המבנה הפטריארכלי של החברה הערבית. **לעומת זאת, אנשי הציבור דחו דחייה מוחלטת את הטענה בדבר קשר בין התרבות הערבית ובין סיכויי השוויון בישראל.**

כזכור, כמחצית מהמרווינים היהודים (51%) לא הסכימו או נטו לא להסכים עם הטענה שהיהודים הם האחראים לאי־שוויון, ו־46% הסכימו איתה. בשאלה אחרת הטילו יותר ממחצית מהיהודים (56%) את האחריות לאי־שוויון על תרבותם של הערבים. ממצא אחר שנוגע לחלוקת האחריות לאי־שוויון תלוי בקשר בין זכויות לחובות במשטר דמוקרטי, ובפרט בהקשר של קבוצות מיעוט. קרוב לרבע (24%) מהמשתתפים הערבים הסכימו כי "לא צריך להיות שוויון מלא בין יהודים לערבים בישראל כי הערבים לא יכולים למלא אחרי כל החובות האזרחיות", כלומר עם הקישור בין שוויון לצורך למלא חובות אזרחיות. לעומת זאת, בקבוצות המיקוד גרמה השאלה לדיון סוער בין המשתתפים, ובמיוחד בין תומכי המפלגות הערביות לתומכי המפלגות הציוניות. הדיון התמקד במצבם של הדרוזים והבדווים בישראל, שממלאים את כל החובות אך מצב זכויותיהם דומה למצבה של החברה הערבית בכללותה, יותר מאשר למצבם של היהודים. נשמעו טענות כמו "תשאל את הדרוזים מה הם קיבלו תמורת מילוי החובות, מה יצא להם מזה", או "הדרוזים הם יהודים בחובות וערבים בזכויות". עם זאת, חלק מהדרוזים תומכי המפלגות הציוניות או כאלה שהישראליות תופסת

מקום מרכזי בזהותם קיבלו את הטענה וכמוהם חלק מהנשים. חלק מקבוצת הנגב גילו הבנה מסוימת לאמירה זו, גם אם לא קיבלוה.

סוגיה זו היא כמובן מוקד של מחלוקת עמוקה בין יהודים לערבים. **כשלושה רבעים מהיהודים (74%) סבורים ש"חובה על הערבים לעשות שירות מסוג כלשהו למדינה"**. הציבור הערבי, ובמיוחד מנהיגיו, סבורים כי השוויון הוא זכות ולא חסד ועל כן הוא מגיע להם ללא תנאי, לא כל שכן לאור האפליה רבת השנים שכבר נהוגה כלפיהם. בראיונות העומק איתם הדגישו יותר מפעם כי "במשטר דמוקרטי אין

קשר בין זכויות לחובות. זכויות מקבלים כחלק אינטגרלי ממהות האזרחות". רוב היהודים, לעומתם, סבורים שלשוויון יש מחיר ורואים בו ויתור שהם "מוכנים לתת" למיעוט, ועל כן הם מבקשים תמורתו מעשה המסמל השתייכות לרוב. הציבור

” תשאל את הדרוזים מה הם קיבלו תמורת מיילי החובות, מה יצא להם מזה. ” הדרוזים הם יהודים בחובות וערבים בזכויות. ”

היהודי סבור, אם כן, שלשוויון האזרחים הערבים יש מחיר שבא לידי ביטוי בחובות שוות.

בקרב אנשי הציבור הערבים נשא הדיון אופי פילוסופי, אידיאולוגי ותיאורטי יותר, ונשוב על הקשר בין זכויות לחובות במשטר דמוקרטי. נשמעו אמירות ש"זה אינו טיעון דמוקרטי כלל וכלל", או "מי שטוען זאת לא מבין מה זה דמוקרטיה" וכיוצא באלה. אנשי הציבור, המשכילים ברובם, ביטאו עמדה אידיאולוגית ליברלית התומכת בשוויון והבחינו בין שוויון חומרי לשוויון במשאבי התודעה ובין זכויות לחובות, אך למרות רצונם בשוויון הם לא האמינו כי

” כל עוד אין שלום עם העם הפלסטיני, אין סיכוי לשוויון כי אני לא יכול להזדהות עם המדינה כשהיא הורגת את בני עמי. ”

הוא יתממש בקרוב. **"כל עוד ישראל מוגדרת ומתנהגת כמדינה יהודית-ציונית, סיכויי השוויון קטנים מאוד"**, אמרו אנשי הציבור, שהיו הפסימיים מכל המרואיינים. אחד מהם הפנה אותנו לקטע מ"החזון העתידי של הערבים-פלסטינים בישראל":

לא ניתן, אם כן, לדבר על הנהגת שוויון אמיתי לאזרחים הערבים הפלסטינים בישראל בצלם של חוקים מפלים המשתיתים יחסים היררכיים בין הרוב היהודי למיעוט הערבי פלסטיני, המתאפיינים בעליונות הקבוצה הלאומית השלטת. טענתנו היא כי לדברי החקיקה הישראלים היוצרים את אי-השוויון בין יהודים לערבים, יש השפעה וביטוי גדולים המשתרעים מעבר לחוקים המפלים ופוגעים בפועל במעמדם של האזרחים הערבים בכל התחומים, לרבות התחומים בהם שורר - תיאורטית - עקרון השוויון (מסמך החזון העתידי, 2006).

האמונה בסיכויים להגיע לשוויון

רוב מוחץ של המשתתפים הערבים במחקר הכמותי טענו ש"המיעוט הערבי־פלסטיני בישראל הוא קבוצת מיעוט לאומי מופלה לרעה, ואפליה זו נובעת ממוצאם האתנו־לאומי". גם תומכי הממסד והמפלגות הציוניות לא חלקו על עובדה זו. רבע ממשותתפי הסקר (25%) סברו שהממשלה מתייחסת אל הערבים כאל קבוצה עוינת שלא ראוייה לשוויון, וכ־42% סברו שהממשלה מתייחסת אליהם כאל אזרחים מדרגה שנייה. 27% מהנסקרים סברו שהממשלה מתייחסת לערבים כאל אזרחים שווים המופלים בתחומים מסוימים, ורק 5.7% ממשותתפי הסקר סברו כי הממשלה נוהגת במיעוט הערבי־פלסטיני כבאזרחים שווי זכויות.

עמדות אלו הובעו היטב גם במחקר האיכותני. רוב גדול של אנשי הציבור ייחס לממשלה ולציבור היהודי עמדות גזעניות כלפי המיעוט הערבי־פלסטיני, והרוב בקבוצות המיקוד סברו כי "לו הם היו קבוצת הרוב היו מתייחסים למיעוט יחס הוגן ושוויוני יותר". חשוב לציין כי לעמדה זו לא היו שותפים דרוזים, נשים מקבוצות המיקוד ומקצת מתומכי המפלגות היהודיות והציוניות, שהישראליות תופסת חלק נכבד בזהותם.

השלום עם השכנים היה גורם חשוב בתחושת השוויון. המשתתפים קשרו את תחושת הניכור שלהם עם תחושת חוסר השוויון הקונקרטי המלווה אותם, וראו בשלום תנאי לשוויון.

עמדות אלו מתלוות לאמונה חלקית בסיכויים לשוויון בישראל. בתשובה לשאלה הכללית "האם אפשר להגיע לשוויון מלא בין האוכלוסייה הערבית ליהודית בישראל" הסכימו קרוב למחצית (46%) שאפשר להגיע לשוויון מלא בין שתי האוכלוסיות. יותר ממחצית (54%) לא הסכימו שאפשר להגיע לשוויון בעתיד, גם כשהעתיד לא הוגדר (חמש שנים, עשר שנים או יותר) וגם כשלא צוין אם העתיד יהיה כרוך בשינוי אופיה של ישראל או בהמשך המצב הנוכחי.

כ־60% ממשותתפי הסקר חששו שבחמש השנים הבאות תחול הרעה משמעותית ביחסים בינם ובין קבוצת הרוב היהודי במדינה. הרעה מסוג זה בוודאי לא תשפר את האופטימיות ביחס לשוויון. **עם זאת, כ־40% מהאזרחים הערבים מאמינים שיחול שיפור ביחסים בין ערבים ליהודים.** חלק מהמרואיינים ניבאו שבתוך פחות מעשר שנים תפרוץ אינתיפאדה בקרב הערבים אזרחי המדינה, ואחרים דיברו על מלחמת אזרחים בשל האי־שוויון הגדל והולך.

הפסימיות של המרואיינים בלטה עוד יותר כשחידדנו את השאלות, כפי שניתן

לראות בטבלה 11.

טבלה מס' 11: עמדות ערבים לגבי הסיכויים להגיע לשוויון (באחוזים)

מסכים / נוטה להסכים	לא מסכים / נוטה לא להסכים	
73	27	לא משנה מה יעשו הערבים, הם לא יגיעו לשוויון עם היהודים בישראל
68	32	לא משנה מה תעשה הממשלה, אי אפשר להגיע לשוויון מלא בין יהודים לערבים בישראל
69	31	לא משנה מה יעשה הרוב היהודי, אי אפשר להגיע לשוויון מלא בין יהודים לערבים בישראל
46	54	ניתן להגיע לשוויון מלא בין האזרחים הערבים ליהודים בישראל

העמדות העולות מטבלה 11 עלולות להטעות, אך ברור כי **ממוצע של כ-70% מהערבים פסימיים בנוגע לסיכויי השוויון בישראל, גם אם הממשלה, הרוב או המיעוט יפעלו לקידומו. זהו ממצא עיקרי (ומטריד) של מחקר זה.** כאשר ניסינו להבין מהן הסיבות לפסימיות מצאנו כי אופיה של ישראל כמדינה יהודית נתפס כמכשול המרכזי בדרך לשוויון. בתגובה להיגד כי מאחר שישראל מגדירה את עצמה כמדינת העם היהודי היא לא יכולה להיות מדינה שוויונית אמרו 75% מהמרואיינים כי אופיה של המדינה פוגע ביכולתה להיות שוויונית או אף מונע זאת לגמרי.

הסברים לפסימיות זו לגבי סיכויי השוויון מצאנו במחקר האיכותני. **רוב מוצק (הכולל גם את תומכי המפלגות הציוניות והנשים) של משתתפי קבוצות המיקוד ראו בשוויון בעיה לאומית-קולקטיבית ולא בעיה אישית, וכולם לא האמינו שישורר שוויון מלא בין יהודים לערבים.** גם כאשר התבקשו להעריך את המצב בעוד עשר, עשרים ושלושים שנה היו כולם פסימים, אך כאמור, הפסימים מכולם היו אנשי הציבור, הדתיים, תושבי הערים המעורבות, תושבי הנגב, וכן המשכילים והאקטיביסטים. האופטימים ביותר היו דרוזים, נשים ותומכי מפלגות יהודיות וציוניות.

ייתכן כי הפסימיות נובעת מקריאת המצב הפוליטי בישראל: האזרחים הערבים מבינים שהחברה הישראלית זזה ימינה ומקצינה בעמדותיה, ואילו השפעת השמאל, מה עוד שרובו ציוני, הולכת ומתמעטת. עוד סיבה מרכזית לפסימיות היא המצב הביטחוני, שהערבים תופסים אותו כחמרה, והוא מחבל בסיכויי השוויון בין ערבים ליהודים בישראל.

לדידם של המרואיינים ואנשי הציבור, הסיכויים לשוויון מלא מוגבלים. **השמאל הישראלי תומך בשוויון זכויות הפרט, כלומר רואה בשוויון זכות אישית ולא**

קולקטיבית, ככל שמדובר בערבים. המרואיינים פסימיים בנוגע לממשלה, לכנסת ולשאר זרועות השלטון, ואינם מוצאים ישועה באף אחד מהם. התחום היחיד שבו הם מאמינים כי יש סיכוי מסוים לשוויון הוא החברה האזרחית.

שוויון חומרי לעומת שוויון בסמלים

ישראל הקנתה לקהילת הלאום היהודית בלעדיות במערך הסמלים של המדינה: המנונה הלאומי, דגלה, גיבוריה, ערכיה, ימי החג והזיכרון שלה – כולם סמלי הרוב היהודי. החריג היחיד הוא ההכרה בייחודה של השפה הערבית.¹³

”תנו לי שוויון בחיי היום־יום, בחינוך, בתרבות, בפרנסה ובמשרות, ותצייר את תמונתו של הרצל על הדגל. התמונה, הסמל או ההמנון הם משניים. אם כלנו נהיה שווים הסמלים ממילא יאבדו ערך.”

לאחר הקמת המדינה התקבל בישראל העיקרון שהמדינה לא תשאף להטמיע את בני המיעוט הערבי בחברת הרוב היהודית, אלא תאפשר לו לקיים מערכות נפרדות של תרבות, חינוך ודת. בחירה זו, שאינה נהוגה במדינות לאום אינטגרטיביות, היתה נוחה לשני הצדדים. עם השנים עלו טענות שונות מצד הציבור הערבי ומנהיגיו ביחס למעמד התרבות הערבית במדינה.

בשנים האחרונות פתחו האזרחים הערבים במאבק לייצוג הולם בכל הנוגע למעמד הסמלי במדינה. ביטוי לכך נמצא במסמכי החזון העתידי של האוכלוסייה הערבית־פלסטינית בישראל. אפילו באחת ההצעות של דו"ח ועדת אור נאמר:

”[יש] לתת ביטוי בחיים הציבוריים גם למכנה המשותף לכלל האוכלוסייה, עלידי הוספת אירועים וסמלים ממלכתיים שכל האזרחים יוכלו להזדהות עימם. מן הראוי למצוא דרכים לחיזוק תחושת ההשתייכות של הערבים למדינה, בלי לפגוע בהשתייכותם לתרבותם ולקהילתם” (דו"ח ועדת אור).

”לא רק את הצבעים של הדגל אנו מבקשים לשנות כדי לחוש שוויון והשתייכות לחברה הישראלית. אנחנו מבקשים את שינוי התוכן של הדגל וההמנון [...] אנחנו מבקשים שינוי כולל של התפיסה של החברה הישראלית, ממש מהיסוד. שם המדינה הוא בעייתי מבחינתנו כי הוא לא רק לא־שוויוני, הוא גזעני. הוא בא לשרת קבוצת לאום אחת ולא את כלל החברה. זה נתן תחושת אזרחות חלקית.”

בנושא הסמלים טמון קושי מיוחד, שכן אי אפשר לחלק אותם חלוקה פשוטה כפי שניתן לעשות עם משאבים חומריים כגון תקציב, קרקע או מקום עבודה (אם כי חלוקה שוויונית של המשאבים החומריים משמעה לקחת מהיהודים, לפחות בשלב הראשון, שכן גודל העוגה קבוע). קשה הרבה יותר לחלק משאבים סמליים כמו שם, אוריינטציה דתית לאומית והיסטורית, דגל, שפה או סמל.

טבלה מס' 12: עמדות ערבים לגבי מחיר השוויון החומרי (באחוזים)

מסכים / נוטה להסכים	לא מסכים / נוטה לא להסכים	
20	80	תמורת שוויון חומרי מלא (כלכלי, משאבים כלכליים, אדמות) הערבים צריכים לוותר על ייצוג בסמלי המדינה
18	82	תמורת שוויון חומרי מלא (כלכלי, משאבים כלכליים, אדמות) הערבים צריכים לוותר על דרישותיהם לשינוי האופי היהודי של המדינה

כזכור, בסקר שנערך בקרב היהודים מצאנו אישוש לקושי זה. 53% מהציבור היהודי מוכנים לשוויון חומרי מלא או כמעט מלא, לעומת כ־26% בלבד שמוכנים לשוויון מלא או כמעט מלא בקביעת אופיה של המדינה. רוב האזרחים הערבים, כפי שנראה להלן, מבקשים מעורבות רבה יותר בקביעת אופי המדינה וסמליה. **זוהי אפוא אחת מסוגיות המחלוקת העיקריות בין קבוצת הרוב לקבוצת המיעוט בישראל**, שכן קבוצת הרוב דורשת מקבוצת המיעוט לוותר בסוגיות הסמלים ובנושאים הצהרתיים בכלל. מחקר זה ומחקרים רבים אחרים הראו כי בקרב הציבור היהודי שורר קונצנזוס רחב נגד דרישות לשינוי אופי המדינה. 73% מהיהודים שללו או נטו לשלול את הטענה כי המדינה חייבת לתת לאזרחים הערבים ביטוי מתאים בסמליה, בדגלה ובהמנונה.

ממצאי המחקר מלמדים שניתן לזהות שתי גישות עיקריות בקרב האזרחים הערבים. הראשונה מעוניינת בשינוי פניה של החברה והמדינה הישראלית כדי לחוש בשוויון; השנייה מוכנה לוותר על הסמלים ולהסתפק בשוויון החומרי.

בסקר העמדות שאלנו שאלות שתכליתן לבדוק נכונות לויתור בסוגיות סמליות תמורת שוויון חומרי, כפי שניתן לראות בטבלה 12.

רק חמישית מהמרוויינים (20%, רובם דרוזים) מוכנים לוותר על ייצוג בסמלי המדינה תמורת שוויון כלכלי מלא, ורק 18% מוכנים לוותר על הדרישה לשינוי אופיה של המדינה תמורת שוויון חומרי מלא.

שינוי כולל בערכי החברה הישראלית היה בקשה של חלק ממשנתפי קבוצות המיקוד ובקשה אולטימטיבית של אנשי הציבור הערבים.

דברים אלה ודומים להם נשמעו הן בקבוצת המיקוד של הפוליטיקאים והפעילים והפעילות הפוליטיים המזוהים עם המפלגות הערביות והן מפי אנשי הציבור האחרים. **מרוויינים אלה סבורים כי רק שינוי אופיה של המדינה יכול לגרום להם לתחושת שוויון מלא.**

ממצאי המחקר מלמדים ש־80% מהאזרחים הערבים שוללים או נוטים לשלול את הויתור על שותפות בקביעת אופי המדינה ובסמליה. הסברים לעמדה נחרצת זו

קיבלנו במחקר האיכותני. חלק מהשוללים ציינו כי "מי שמוותר על שותפות בקביעת האופי של המדינה, מטרותיה וסמליה מוותר על אזרחות פעילה ואינטגרטיבית במדינה", או ש"הערבים-פלסטינים הם אזרחי המדינה ואינם מוכנים בשום פנים לוותר על אזרחותם, למרות ההצעה הנדיבה לשוויון חומרי".

הסבר זה קיבל אישור בשאלות על האופן שבו הערבים רואים את עתידם בישראל. 90% מהמשתתפים השיבו כי הם רואים את עתידם במדינת ישראל ורוצים להמשיך להיות אזרחי המדינה לדורי דורות. מאידך גיסא, האופי של ישראל כמדינה יהודית מנציח את מעמדם ומשעתק את נחיתותם כמיעוט שולי במדינה. על כן הם סבורים ששינוי אופי המדינה וייצוגם בסמליה ישפר את מעמדם הקולקטיבי, במיוחד בהיעדר חוקה בישראל. מלבד השאיפה להשקעות שוות מצד המדינה, נשמעו אמירות כגון "אני רוצה שהנרטיב שלי יסופר", "רוצה לחיות כפלסטיני בישראל", "רוצה שהמדינה תתייחס אלי כאזרח ולא כאל זר או פליט", "שיתייחסו אלי כחלק מלאום ולא כדת או חמולה".

כ־72% מהנסקרים סברו שערך השוויון יתבטא בהכרה של המדינה באזרחים הערבים כמיעוט לאומי וכחלק מהעם הפלסטיני והאומה הערבית. אנשי הציבור, רובם ככולם, לא היו מוכנים להפריד את ערך השוויון מכינון השלום עם השכנים, ובמיוחד עם בני העם הפלסטיני. לדעתם, בלי שלום עם העם הערבי והפלסטיני לא יהיה שום שיפור במעמד המיעוט ולא ישרור שוויון אמיתי ובר-קיימא.

בקרב אנשי הציבור שררה תמימות דעים שהשוויון החומרי חשוב פחות מהשוויון הלאומי-קולקטיבי. אנשי הציבור ראו סתירה שאיננה ניתנת ליישוב בין יהדותה של המדינה ובין עקרון השוויון. **בקבוצות המיקוד, לעומת זאת, היתה מחלוקת מרכזית בנוקדה זו. חלק מהקבוצות היו מוכנות להתפשר בסמלים בתנאי שיזכו לשוויון חומרי מלא.**

הקבוצה של תושבי הנגב היתה מוכנה לאי-שוויון חלקי בתנאי שלא יתערבו במנהגים התרבותיים שלהם. תמורת השמירה על מסורתם הם יוותרו על שוויון מלא, אך לא על זכויות בסיסיות. טענה אחרת בדבר נכונות לוותר על השוויון בסמלים ועל השותפות בקביעת האופי של המדינה תמורת שוויון חומרי אישי וקיבוצי נשמעה גם מתומכי המפלגות הציוניות.

כפי שניתן לראות בטבלה 13, מחלוקות נוספות בין הרוב למיעוט על "מי צריך לוותר יותר" כדי לקדם את השוויון נסובו על האדמות שהופקעו מהערבים; על ההכרה ביישובים הערביים הבלתי מוכרים; על שירות חלופי לשירות הצבאי; ועל אופי המדינה.

נושאים נוספים שעלו כעניינים המצריכים טיפול דחוף היו הסדרת בעיית הפליטים הפנימיים, תכנון היישובים הערביים (שמשמעותו הסדרת נושא ה"בנייה הבלתי חוקית" בהם), ושותפות בבניית מערכת החינוך הערבית.

טבלה מס' 13: עמדות ערבים לגבי ויתור במחלוקות שונות (באחוזים)

לא צריך להיות שוויון	המדינה צריכה לוותר יותר	הערבים צריכים לוותר יותר	
2	87	11	במחלוקת על הקרקעות שהופקעו מהערבים
3	84	13	במחלוקת על הכפרים הבלתי מוכרים
8	74	18	במחלוקת על האופי היהודי של מדינת ישראל
10	62	28	במחלוקת על חובת הערבים לעשות שירות מסוג כלשהו למדינה

הממצאים מלמדים שבשתי הסוגיות הראשונות שוררת הסכמה רחבה בין משתתפי הסקר. בסוגיית הקרקעות שהופקעו מהערבים, רוב של 87% סבור שהמדינה צריכה לוותר יותר ו-11% סבורים שהערבים צריכים לוותר יותר. גם בסוגיית היישובים הלא-מוכרים יש רוב מוחץ לדעה זו – 84% סבורים שהמדינה צריכה לוותר יותר. ואולם בדיון על אופי המדינה ועל חובת הערבים לעשות שירות כלשהו, הקונצנזוס הפך לרוב בלבד: 74% סבורים שהמדינה צריכה לוותר יותר בנושא אופי המדינה ו-62% בנושא חובת הערבים לשירות כלשהו. **בקרב אנשי הציבור, שעמדותיהם היו רדיקליות**

יותר לכל אורך המחקר, שרר קונצנזוס מלא כי המדינה, ורק המדינה, היא זו שצריכה לוותר בכל הסוגיות.

כזכור, סקר העמדות בקרב היהודים מלמד על עמדות הפוכות. 53% מהיהודים סברו שהערבים צריכים לוותר יותר במחלוקת על הקרקעות שהופקעו מהערבים, 14% סבורים שהיהודים צריכים לוותר יותר ו-13% סברו שלא צריך להיות שוויון כלל. בסוגיית היישובים הערביים הבלתי מוכרים היו עמדות הציבור היהודי חצויות: 39% סברו שהערבים צריכים לוותר יותר ו-40% סברו שהיהודים

”לא סופרים אותי במערכת קבלת ההחלטות, לא במישור האישי ולא במישור הקבוצתי. אני עדיין נוכח נפקד, שולי זר במדינה הזאת. אני עדיין אויב שהעתידי שלו לא ברור.”
 “קשה לי מאוד כשמדברים על טרנספר. אני מתחיל להיזכר במילים של סבא שלי.”
 “בחלוקת המשאבים, ובמיוחד האדמה, אני מרגיש הכי מופלה.”
 “אני מופלה לרעה בתחנת האוטובוס, ברכבת, בשדה התעופה, בכביש, במשרדי הממשלה... במה אני לא מופלה. המדינה הזאת היא אתנו לאומית.”

צריכים לוותר יותר. גם בנושא חובת הערבים לשירות כלשהו למדינה סברו 74% מהיהודים שהערבים צריכים לוותר יותר, ורק 10% אמרו שהיהודים צריכים לוותר יותר. בשאלת האופי היהודי של מדינת ישראל השיבו 67% שהערבים צריכים לוותר יותר, ורק 10% חשבו שהיהודים צריכים לוותר יותר. **במילים אחרות, בסוגיות המחלוקת הקשות ביותר רב המרחק בין עמדותיהם של רוב היהודים לעמדותיהם של רוב האזרחים הערבים, ונראה כי תהום פעורה בין העמדות הללו.**

מהמחקר עולה כי בקרב הערבים קיימת קבוצה לא קטנה (כ־20%) שיש לה עמדה חריגה: היא שבעת רצון מהיותה ישראלית, האי־שוויון לא מפריע לה או כמעט לא מפריע לה, סבורה שלא צריך להיות שוויון מלא כי הערבים לא ממלאים חובות אזרחיות, מוכנה לוותר על שותפות בסמלים וכו'.

הערבים־פלסטינים שנשארו במדינת ישראל וקיבלו את אזרחותה חשו במשך זמן רב כי הם מיעוט שנדון לחיות בצלו של הרוב היהודי. חלקם חצויים עד היום סביב זהותם, מודעותם הפוליטית ויחסם למדינה ולמשטר. ברבות השנים עברה זהותם שלושה תהליכים מרכזיים: הראשון, שהחל עם קום המדינה, זכה לכינוי "ישראל־זציה". בשנות השבעים דובר על "פלסטיניזציה", ומאוחר יותר על "אסלאמיזציה". תהליכים אלו נגעו לא רק לזהות אלא בעיקר לעמדות פוליטיות, לתפיסת עולם חברתית ולדפוסי תרבות.

תהליך הישראל־זציה נבע תחילה מתהליכים כפויים, אך הוא הפך עד מהרה, כפי שציין בשארה,¹⁴ לחלק בלתי נפרד מן התרבות הקיימת.

קבוצה זו, שבשנות הממשל הצבאי היתה רוב הערבים אזרחי המדינה, הפכה במרוצת הזמן לכחמישית מהאוכלוסייה הערבית. חבריה משווים את מצבם הסוציו־אקונומי לפלסטינים תושבי השטחים הכבושים, דפוסי ההצבעה שלהם מיוחדים: הם מצביעים למפלגות ציוניות ומקבלים את מצבם של הערבים־פלסטינים בישראל ואת אופי המדינה. לסיכום, מלבד קבוצה חריגה זו, בקרב האזרחים הערבים שוררת אחדות דעים שהם מיעוט המופלה לרעה בכל תחומי החיים. ההסכמה על כך לא פסחה גם על תומכי הממסד והמפלגות הציוניות ואנשי הציבור המזוהים איתן. הסכמה רחבה, אם כי לא גורפת, התגלתה בדרישה הן לשוויון בזכויות הפרט והן כמיעוט לאומי – שוויון חומרי בד בבד עם שוויון סמלי־הצהרתי עקרוני. יחד עם זאת הובעה שאיפה להשתלבות חברתית, שרוב הציבור הערבי לא נרתע ממנה ומהשלכותיה.

אחד מראשי הרשויות המקומיות התבטא כך: "תגיד לי על מה הערבים צריכים לוותר יותר, על האדמות שהופקעו? איך נוותר, נמחק את ההפקעות מהזיכרון הקולקטיבי שלנו? נחנך את בנינו שלא היתה הפקעת אדמות? שלא היה יום האדמה? שאנו הפולשים לאדמות של המדינה? ובשירות כלשהו למדינה, במה אפשר לוותר? לעשות שירות לאומי? תמורת מה? כדי שהמדינה תכיר באזרחות שלי?"

סיכום והמלצות: חסמים והזדמנויות לקידום השוויון

מחקר זה שילב את שתי שיטות המחקר העיקריות במדעי החברה – השיטה הכמותנית והשיטה האיכותנית. המחקר האיכותני הבהיר סוגיות רבות וחשף רבדים שהמחקר הכמותי לא התיימר לחשוף. רוב רובם של האזרחים הערבים דורשים שוויון מלא ומקסימלי, וסבורים כי הם מיעוט המופלה לרעה. הכרה זו לא פסחה על תומכי הממסד והמפלגות הציוניות ולא על אנשי הציבור המזוהים אתו. כן מוסכם על רובם שהערבים דורשים שוויון הן כאזרחי המדינה והן כמיעוט לאומי: שוויון סמלי-הצהרתי עקרוני ושוויון בחלוקת המשאבים. האזרחים הערבים מודעים היטב להשלכות השוויון, ובמיוחד להיבט ההשתלבות בחברה היהודית, אך אינם נרתעים מכך. עם זאת, בכל תכני המחקר ניכרו מחלוקות רבות בין קבוצת המיעוט הערבי לקבוצת הרוב היהודי בנוגע לשוויון.

עמדת היהודים אינה הומגנית ואחידה, אך בכל זאת התברר כי 74% מהם סבורים שהאזרחים הערבים מופלים לרעה במידה כלשהי, ורבים מהם הביעו אמפתיה למצבם. הממצאים מובילים אפוא להבנה כי לצד החסמים, יש גם הזדמנויות לתיקון האפליה וחוסר השוויון בין יהודים לערבים בישראל. חשוב לציין כי חלק מהסקר הכמותי בקרב היהודים נערך באפריל 2009, חודשים ספורים אחרי המתקפה על עזה ("עופרת יצוקה"). מדובר בתקופה של החרפת העמדות של יהודים כלפי הערבים ולכן, ככל הנראה, נכונותם של היהודים לקדם שוויון בימים כתיקונם גדולה עוד יותר מאשר עלה במחקר.

חסמים

כפי שניתן לצפות, הציבור הערבי מצפה לשוויון מוחלט מתוך התפיסה של זכותו הטבעית לשוויון במדינה שאמורה להיות דמוקרטית. היהודים, למרות ההצדקות הרבות שהם נותנים למצב, יודעים שבישראל שורר חוסר שוויון ברור וחושבים שמצב זה אינו תקין. ואולם, למרות השאיפה של שתי הקבוצות לשוויון, הן לערבים והן ליהודים ברור כי בשלב זה של מערכת היחסים בתוך המדינה ובין המדינה לשכנותיה הערביות שוויון מלא אינו בריהגה.

יש הסוברים כי מימוש של שוויון מלא יתבטא בשינוי אופיה של המדינה. החסם הברור, המוצק והקשיח ביותר בפני שוויון כזה הוא חוסר הנכונות של האזרחים היהודים לוותר על האופי היהודי של המדינה, בזהותה ובשליטה בה: ההמנון, השפה, הדגל, חוק השבות וראש הממשלה. הרוב המכריע אינו מוכן לשוויון בתחום זה. בנושא השפה עלתה נכונות לשינויים קוסמטיים.

הנכונות של הציבור היהודי לבוא לקראת האזרחים הערבים בנושא הזכויות הלאומיות היא כמעט אפסית. **מרבית אזרחי ישראל היהודים תופסים את זהותה היהודית של המדינה כאקסיומה**; זוהי מבחינתם מהותה והצדקת קיומה. זהו גם מצב עניינים שמבטיח להם, לדעתם, ביטחון מרבי ודומיננטיות כלכלית, אבל הבסיס לסירוב הוא קודם כול הזדהות לאומית. האזרחים היהודים מצפים מן האזרחים הערבים שישלימו עם מצבם כמיעוט ו"ישלמו" בחלק מן הדרישות שלהם, כלומר לא ינסו להגיע לשוויון מלא ברמה הלאומית והסמלית.

האוכלוסייה היהודית מצפה להשתתפות ולהזדהות ("נאמנות") עם המדינה כמדינה יהודית. לפיכך, כמעט שלושה רבעים (74%) מן האזרחים היהודים מצפים מן האזרחים הערבים **לשירות** כלשהו. בהתחשב בעמדה של האזרחים הערבים בסוגיה קונקרטיית זו, מדובר בחסם משמעותי. נדמה כי מתוך תחושת הפגיעות והחרדה המלווה את היהודים, גישתם היא שהערבים רשאים לדרוש ולקבל שוויון מלא רק אם הם מגלים הזדהות עם המדינה.

הזדמנויות

למרות המחלוקות העמוקות בין ערבים ליהודים בנוגע לשוויון מלא, יש מגמות של פתיחות והזדמנויות משמעותיות וחשובות לקידום מעמדם של האזרחים הערבים בישראל לקראת שוויון. בראש ובראשונה, ראינו כי היהודים נוטים להבין את מצוקותיהם וצורכיהם של הערבים ולהכיר באי־שוויון. ראינו גם שיש להם מחויבות ערכית לשוויון. **סתירה פנימית זו גורמת לדיסוננס קוגניטיבי היוצר מוטיבציה לשינוי** ולתפיסה של אחריות אישית. 64% מהיהודים חושבים שהשוויון בין יהודים לערבים הוא באחריותו של כל אזרח ואזרח, ולא רק באחריות המדינה.

בד בבד, יותר ממחצית מהאזרחים היהודים (56%) חושבים כי המדינה מחויבת לצמצום הפערים בין יהודים לערבים בישראל. אצל חלקם (38%) הדיסוננס חזק כל כך, עד שהם הביעו נכונות להיפגע אישית כדי לצמצם פערים בין יהודים לערבים. כמו כן, 60% מהיהודים סבורים שלמדינה יש אינטרס להנהיג יותר שוויון.

ניתן אפוא להצביע על נכונות של חלקים מן האוכלוסייה היהודית לקדם היבטים של שוויון חומרי – "צדק חלוקתי" יחד עם פתיחות לעצמאות רבה יותר לאזרחים הערבים בנושאי דת, תרבות וחינוך. ישנה גם הכרה בצורך לשלב את הערבים במרקם החברתי, הכלכלי והפוליטי של ישראל.

בקרב האזרחים הערבים, גיוון שיטות המחקר לימד על מחלוקות בסוגיות מובחנות בין כלל הציבור לבין מנהיגיו, במיוחד בסוגיית המוכנות להתפשר בשוויון מלא בסמלים במידה שהאזרחים הערבים יזכו לשוויון חומרי מלא (וגם בסוגיות אחרות). בסוגיות מחלוקת אלה, העמדות של כלל האזרחים הערבים קרובות יותר

לעמדות של הרוב היהודי בהשוואה לעמדות של מנהיגי הציבור הערבי. עם כל הזהירות הנדרשת, ייתכן שמדובר כאן בהזדמנות. **בקרב היהודים, השילוב של הכרה באי־שוויון יחד עם הנכונות לפעול לצמצומו, גם במחיר פגיעה אישית ותמיכה בחקיקה מתאימה (כמו בנושא התקציבים), מעיד על כיוון של פריצת דרך בקידום השוויון.**

המלצות

ציינו כי למחקר היתה מטרה כפולה: (1) לקבל תמונת מצב עדכנית ומורכבת שתכלול היבטים רבים ככל האפשר של הדעות, התפיסות וההתנהגות של הציבור הישראלי כלפי שוויון האזרחים הערבים בישראל; (2) לאתר נקודות פריצה שאפשר לחולל באמצעותן שינוי – לקדם שוויון באופן כללי או למקד סביבן מסע הסברה. מטרת פרק זה היא להצביע באופן תמציתי על נקודות אלו אך כמובן שנדרשת העמקה נוספת כדי לתרגם את ממצאי המחקר לפעולות לקידום שוויון.

כרקע להמלצות נציין כי בקרב היהודים, תפיסת השוויון הופיעה במחקר בשני הקשרים או מצבי תודעה שונים: מצב תודעה פנים־יהודי שבו אין דיאלוג עם הערבים והסוגיה היא בעיקרה ערכית, אידיאולוגית ותיאורטית. זהו הקשר שמאופיין בשיח בין היהודי ובין מצפוננו ולא נדרשת בו פעולה.

מצב התודעה השני הוא מצב שבו היהודי נדרש לסוגיות שמנכיחות את האזרח הערבי ואת ציפיותיו ודרישותיו. זהו הקשר שבו נשברת המחיצה הסמויה ביניהם והערבי נכנס לחלל שבו מצוי היהודי, מתבונן בו, פונה אליו ודורש ממנו דרישות. במצב התודעה הראשון, התוצאות טובות למדי. היהודי מגלה אמפתיה לאזרח הערבי ויש לו נכונות מסוימת להבין את מצבו – הוא חצוי בין זהויות סותרות, הוא חש כאזרח סוג ב' והוא סובל מאי־שוויון ומאפליה.

מצב התודעה השני הוא הקשר מסובך הרבה יותר שבו יש מעבר ממנוולוג חד־סטרי לדיאלוג שבו גם לערבי יש קול. בהקשר הזה נוצרות מיד דרישות מדומיינות של הצד הערבי מהצד היהודי ודרישות נגדיות של היהודי מן הערבי. עולה הקונפליקט בין הצדדים ועוברים מדיבור פנים־יהודי והבנה פסיבית של קשיי הערבים להקשר של פעולה ועשייה: צריך לעשות משהו ולא רק לדבר, לתת, להקריב משלי. בשל הנכחת הציפיות והתביעות של הערבים לעשייה ולנתינה נעשית ההתייחסות לערבים סובלנית פחות, תוקפנית יותר, מאשימה ומתווכחת. לצד זאת גוברים הפחד והחרדה מהנאמנויות הסותרות של האזרח הערבי ומהמאבק על טריטוריה בין היהודים לפלסטינים. האזרח סוג ב' הופך פה למי שדורש שוויון ומי שהדיבור בו והעיסוק בו עומדים להשפיע גם עלינו. מה שיינתן לו יפחית ממה שיש "לנו", גם ברמה האישית וגם ברמה הלאומית.

משקלם היחסי של שני מצבי התודעה לא היה שווה במהלך המחקר. כיוון שהמחקר הנכיח את הדרישות של האזרחים הערבים ההקשר הראשון נחלש ואילו ההקשר השני נעשה דומיננטי עד שצבע את המחקר בשאלה כיצד היהודים תופסים את הערבים מרגע שהם תובעים שוויון. ואולם ההקשר הראשון אינו נעלם, והוא בא לידי ביטוי בעיקר בשתי נקודות עיקריות: הראשונה, הרוב המכריע של המשתתפים מסכימים שמידה לא מבוטלת של אי־שוויון אמנם קיימת. השנייה היא הנכונות הגבוהה יחסית לשיפור מצב הערבים וקידום השוויון.

לכן, נראה כי **תזוזה של ממש בעמדות של היהודים תושג רק בתהליך ממושך של הסברה ושכנוע**, ויש להביא בחשבון שתהליך כזה יכול ליצור גם תגובות נגדיות שיפחיתו מן האפקטיביות שלו. טון הפנייה ליהודים יהיה אפקטיבי יותר ככל שלא ייכנס בקלות לתיוג של דרשנות תובענית שמעוררת אצל רבים התנגדות. דרישות וניסיונות שכנוע לשוויון יכולות להינתן בתוך מסגרות התייחסות שונות (לאומית, ליברלית, דמוקרטית וכד'). שילוב של מסגרת התייחסות דמוקרטית ואנושית מסתמן כשילוב האפקטיבי ביותר.

מנוף נוסף הוא הדיסוננס הקוגניטיבי של יהודים רבים, שכדאי לנצל אותו, להגביר את המודעות אליו ולהדגיש את הסתירות הפנימיות בעמדותיהם של היהודים כדי לעורר מוטיבציה לשינוי. בד בבד, מומלץ להציע דרך ריאלית, שתהיה מקובלת על מרבית האוכלוסייה היהודית, לפתרון הדיסוננס. פתרון אפשרי אחד יכול להיות התקדמות משמעותית לשוויון **מלא** במישור החומרי־כלכלי, תוך המשך ליבון המחלוקות התחומים האחרים. חשוב להשתמש בנכונות של האזרחים היהודים לעגן בחוק חלוקה צודקת יותר של המשאבים, כך שיותר תקציבים יגיעו לאזרחים הערבים. אחד הבסיסים להשפעה הוא מידע. מרבית המשתתפים במחקר החזיקו בידע מוגבל וסובייקטיבי בלבד. מידע משווה על תנאי חייהם של הערבים לעומת היהודים יוכל לשמש בהמשך כמנוף לשינוי.

בקמפיין הסברה המכוון ליהודים, חשוב להדגיש את האינטרס שלהם ושל המדינה לשמור על אופיה הדמוקרטי וכן לדאוג לשילוב כלכלי משמעותי יותר של הערבים. כפועל יוצא של קידום השוויון הכלכלי, חשוב להדגיש את הפוטנציאל הגלום בו לחברה הישראלית בכללה ולשיפור תנאי חייהם של האזרחים הערבים. הקמפיין צריך לפנות הן ליהודים והן לערבים. באוזני האזרחים הערבים חשוב להדגיש את הנכונות להגביר את השוויון ואת הנכונות לחקיקה מתאימה.

בסוגיית השירות האזרחי או ההתנדבות האזרחית יש מחלוקת עמוקה. כל הסכמה בנושא זה אשר תהיה משותפת הן להנהגה של החברה הערבית והן לשלטונות המדינה תוכל להוות מנוף להגדלת התמיכה בשוויון.

חשוב לפעול גם מול ההנהגה הפוליטית של האזרחים הערבים, ובעיקר לספר למנהיגים על מידת הנכונות של היהודים לקידום השוויון ועל מגבלותיה.

במקביל לפעילות הסברתית בקרב האזרחים היהודים והערבים, חשוב לפעול גם בקרב מקבלי ההחלטות: להבהיר להנהגת המדינה כי הציבור היהודי בישראל נכון לקדם שוויון משמעותי יותר לאזרחים הערבים. פעילות זו תקל על השלטון לנקוט פעולות מעשיות לקידום השוויון.

ועכשיו – האחריות היא שלנו

רון גרליץ

במחקר שלפניכם הושקעה עבודה רבה. הרשו לי לשתף אתכם בחמש התובנות המרכזיות שלי בעקבותיה.

1. הרוב רוצה שוויון

בעבודתי כמנכ"ל שותף של עמותת סיכוי, מאז ינואר 2009, אני נתקל במגוון של עמדות ומעשים בתחום היחסים בין יהודים לערבים. הקולות והכוחות שמתנגדים לשוויון רבים וברורים. הגורמים הפוליטיים והחברתיים שפועלים לצמצם את זכויותיהם של הערבים הם חזקים, זוכים לכוח חסר תקדים בממשלת ישראל הנוכחית ולצערנו הם מתעצמים ומשיגים את מטרותיהם בתחומים שונים. אבל בה בעת ובאותו מרחב פועלים גם גורמים אחרים, מגוונים ורבים לא פחות, לפיתוח יחסים טובים, אנושיים ונורמליים בין יהודים לערבים ולמען קידום השוויון.

במסגרת פעילותה של עמותת סיכוי לקידום מדיניות אני נפגש באופן קבוע עם פקידים בכירים במשרדי ממשלה, ואני מופתע כל פעם מחדש לפגוש פקידים שלא רק מודים בקיומה של מדיניות לא-שוויונית, אלא אף **פועלים לסגירת הפערים**. אין זה מקרה חריג אלא דווקא הלך הרוח הרווח. העיתון הכלכלי המרכזי במדינה ("דה מרקר") מנהל בשנתיים האחרונות קמפיין עקבי, ואולי יש לומר מסע צלב, לצמצום האפליה ולשילובם של הערבים בכלכלה ובחברה בישראל. ישנה קבוצה של אנשי עסקים מרכזיים במשק, שנמצאים במרכז המפה הפוליטית, ופועלים באופן קבוע ועקבי תוך השקעת משאבים אישיים רבים לשילוב האזרחים הערבים בחברה ובכלכלה בישראל. כל אלה מצטרפים לפעילות התוססת של ארגוני חברה אזרחית הפועלים כדי לקדם חברה שוויונית ומשותפת, ולהתחזקות בסיס התמיכה שלהם. ראוי גם לציין את התמיכה האקטיבית של גורמים מרכזיים מקרב יהדות צפון אמריקה במהלכים לקידום שוויון.

אינני מתכוון לעשות אידיאליזציה של המצב. אין ספק שכמעט כל הגורמים החיוביים שציננתי אינם תמימי דעים עם האזרחים הערבים (ואף לא איתי) לגבי מידת השוויון והשיתוף שצריכה להיות בישראל. איני מתעלם מכך, אך אני מבקש להראות שבמעשיהם הם פועלים באופן פרקטי, ממשי ומניב תוצאות לצמצום האי-שוויון.

אני מבקש לטעון שבחברה הישראלית יש **שתי מגמות מנוגדות: מגמות דוחפות לשוויון ומגמות המתנגדות לו. מגמות הדוחפות לשיפור היחסים בין יהודים לערבים ומגמות הדוחפות להחרפתם**. מגמות הדוחפות ליצירת חברה משותפת, ומגמות –

בשתי החברות – שדוחפות לבדלנות והימנעות מהאחר. שתי המגמות הללו נוכחות בזירה הציבורית והפוליטית והמחקר מוכיח שיש בסיס תמיכה איתן לשתייהן. ואולם המחקר מוכיח שיש לא רק בסיס תמיכה רחב ומוצק, אלא רוב שתומך במגמה הדוחפת לשוויון. חשוב לי להדגיש את הממצאים הבאים:

- 74% מהאזרחים היהודים מכירים בכך שהאזרחים הערבים מופלים לרעה.
- 60% מהיהודים רואים את קידום השוויון של האזרחים הערבים כאינטרס של המדינה.
- חוסר השוויון של אזרחי ישראל הערבים מפריע ליותר ממחצית מהאוכלוסייה היהודית בישראל (53%).
- כמעט 40% מהיהודים מוכנים לתוכנית צמצום פערים גם אם תפגע בהם אישית, כלומר הם מצהירים על מוכנות לשלם מחיר אישי כדי לצמצם את הפערים.

הממצאים מראים, אם כן, שאפילו במציאות של היום אין בסיס לתפיסה שהרוב תומך בגורמים השליליים, ולכן גם אין אינדיקציה שהיחסים בין יהודים וערבים עומדים בפני החרפה. נהפוך הוא, כל הגורמים והכוחות החיוביים – במשרדי הממשלה, בחברה האזרחית, וגם במשרד קטן בתל אביב שמתעקש להעסיק עובדים ערבים – נשענים על בסיס תמיכה ציבורי רחב שאותר במחקר. הסקר הכמותי בקרב האזרחים היהודים נערך באמצע 2009, זמן קצר אחרי מלחמת עזה שהביאה להקצנה בעמדות. גם תחת השפעת אותם אירועים מצאנו כי רוב (גדול או צנוע) של האזרחים היהודים מכירים באי-שוויון, הוא מפריע להם והם חושבים שלמדינה יש אינטרס לצמצם אותו.

המשמעות היא שכל העושים למען קידום שוויון הם למעשה החלוץ שלפני המחנה בקרב האזרחים היהודים (ובקרב הרוב המוחלט של האזרחים בישראל) שמאמינים בתפיסה הזו. הקבוצה שדוחפת לשוויון צריכה לדעת שהרוב תומך בעמדותיה. הפקיד הממשלתי שמנסה לתקן אפליה של 63 שנים צריך לדעת לא רק שמחובתו המקצועית ליישם מדיניות שוויונית, אלא גם שרוב הציבור מאחוריו. לעומת זאת, הקמפיין של אביגדור ליברמן נגד האזרחים הערבים והמהלכים של חברי כנסת ממפלגות שונות נגדם נשענים אף הם על תמיכה ציבורית שעלתה במחקר, אך הם מנוגדים לדעת רוב האזרחים היהודים (ובוודאי לדעת רוב האזרחים בישראל).

במצב הנוכחי, שבו יש מגמות מנוגדות ושתייהן נשענות על תמיכה ציבורית, ברור כי מה שיקבע הוא המעשים. אם הקבוצה התומכת בשוויון תנהיג רצף של מעשים שיצטברו למסה קריטית אפשר יהיה לחולל שינוי במציאות. הנה סיבה לאופטימיות.

2. אז מה האתגר האמיתי?

יחד עם זה, המחקר העלה תחומים שבהם יש פער גדול בין העמדות של היהודים והערבים בישראל: המחלוקת בסוגיית ההקרקעות, המחלוקת על אופיה של המדינה, המחלוקת על הצורך לשנות את סמלי המדינה, ובאופן בולט במחלוקת על חובת האזרחים הערבים לשרת שירות כלשהו. בחלק מהמקרים מדובר בפער אדיר, בסוגיות שבהן לאחת הקבוצות חשוב מאוד לחולל שינוי ואילו לקבוצה השנייה חשוב מאוד להשאיר את המצב כפי שהוא.

נכון שאפשר לחולל שיפור ניכר במצב גם בלי להגיע להסכמות בתחומים אלה, אך הדבר לא צריך להחליש את חובתנו לחתור אליהן. ניתן גם לטעון כי דרישותיהם של היהודים מן הערבים לא ריאליות, או להפך. אך אם כל צד יתבצר בעמדתו אנו עלולים למצוא את עצמנו במגמת הידרדרות חמורה. לכן בנושאים אלה טמון אתגר אמיתי, והוא עומד לפתחן של שתי הקבוצות. נדרשת עבודה פנימית אצל כל אחד מהצדדים ונדרש דיאלוג מתמשך שמטרתו הגעה להסכמות. **על הנהגת המדינה והנהגתם של האזרחים הערבים מוטלת חובה לפעול באופן אקטיבי לגיבוש הסכמות אלה, ונגד הגורמים אשר לא מעוניינים בהן, בשני הצדדים.**

3. מי בעד השתלבות וחברה משותפת?

עוד ממצא דרמטי של המחקר הוא התמיכה הרחבה בהשתלבות האזרחים הערבים ואף ביצירת חברה משותפת בישראל. בקרב האזרחים הערבים יש תמיכה גורפת בהשתלבות כלכלית, פוליטית וחברתית (88%, 81% ו-78% בהתאמה). אצל היהודים המספרים נמוכים יותר (מטריד במיוחד הממצא בדבר התמיכה בשילוב פוליטי של הערבים – רק 52%), אבל עדיין מדובר ברוב שתומך בשילובם הכלכלי, הפוליטי והחברתי (70%, 52%, 65% בהתאמה). המשמעות היא שרוב האזרחים בישראל, יהודים וערבים כאחד, מעוניינים בשילוב בין שתי האוכלוסיות, ללא היטמעות ואובדן זהות. איני מתעלם מהעובדה שבשתי הקבוצות יש גם התנגדות למהלכי השילוב ומכך שהמחקר מצא כי חלק מן הרוב היהודי המעוניין לשלב את הערבים בחברת הרוב מבקש מהם לשנות חלקים בזהותם. אין ספק שרוב הערבים לא מעוניינים בכך, ובצדק; רובם שואפים ליצור מרחב משותף שבו יש מקום ונוכחות שוויונית לכל אחת מהקבוצות. גם נקודת מתח זו היא אתגר בולט של מערכת היחסים בין יהודים לערבים.

ולמרות כל זאת, למרות הקונפליקט ולמרות מחסום הפחד (אצל היהודים) והעוינות (אצל שני הצדדים), **רוב האזרחים רוצים לייצר תהליך של שילוב ורוצים, או לכל הפחות מבינים, שמרחב משותף הוא מחויב המציאות.** הנה עוד סיבה לאופטימיות.

4. אז המחקר תומך בפסימים או באופטימים?

מן הסתם, כל אחד ימצא במחקר חיזוק לתפיסת המציאות שלו. בכל הנוגע לעתיד היחסים בין ערבים ליהודים בימים אלה, לרבים האופק לא נראה ורוד, אבל המחקר שלפניכם הוא הזדמנות לראות את עמדות העומק: לא את אלה שמרוחות בכותרת בעיתון אחרי עוד השתוללות של חברי כנסת מישראל ביתנו ומשתפי הפעולה שלהם במפלגות האחרות. **אין בכוונתי להביע אופטימיות מופרזת, אלא לנסות להפנות מבט אל האור במקום להתיימשך מן החושך. ועמדות העומק – כך מעלה המחקר – הן שרוב האזרחים תומכים בשוויון בין יהודים לערבים בישראל.** השאלה היא מי יהיה חזק יותר, מי יעצב את מציאות חיינו וחיי ילדינו.

5. ועכשיו? האחריות היא שלנו

אנחנו כאן, יהודים וערבים מול מציאות משתנה – משתנה באופן מדאיג ומהיר. סקרים בקרב בני נוער בישראל מציירים תמונה מדאיגה ביותר, אבל המחקר שלפנינו העלה שבקרב הציבור הבוגר יש תמיכה בשוויון. עוד לא אבדה תקוותנו, בתנאי שנבין שאנחנו נקראים לפעולה.

נתייצב, יהודים וערבים, מול האפליה הרכה, הסמויה והבירוקרטית, וגם מול האפליה הקשה, הגלויה והבוטה. נתייצב וניאבק בהסתה, בגזענות, בשנאה, בהדרה ובבדלנות. ולא פחות חשוב – ניאבק גם בייאוש שנהפך אצלנו לבן בית. נתייצב וניאבק בכוח, עם אמונה בצדקת הדרך, ומוטב בפעולה משותפת, כי המאבק לשוויון וחברה משותפת בישראל זקוק לתמיכה של שני הצדדים ולא יוכל להתבצע באופן חד-צדדי. אנחנו מחנה רחב. רוב האזרחים עימנו. נישא את דגל השוויון, הדמוקרטיה והשיתוף. לא נפסיק לזכור שכל כך הרבה מאבקים דומים הצליחו נוכח כוחות שחור חזקים לא פחות. המקום הזה יקר לכולנו, יהודים וערבים כאחד. נוכל לאפשר לכוחות הקמים להורסו להצליח, או שנפעל למען חברה דמוקרטית, שוויונית ומשותפת. **בידינו הדבר. אף אחד לא יעשה את זה במקומנו.**

הערות

- 1 Elazar Weinryb (2007), About Equality & Inequality, Philosophic view. Haifa: University of Haifa.
- 2 יורם מישר (2007), **בדמותו: רעיון השוויון מעזרא עד ניטשה**. ירושלים: כרמל.
- 3 קמיר, אורית (2006), "תפיסות של שוויון: משוויון כמושתת על דמיון לשוויון כמושתת על כבוד האדם". בתוך אורי רם וניצה ברקוביץ' (עורכים), **אי/שוויון**. באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- 4 להרחבה ראו רם, אורי וניצה ברקוביץ' (2006), "שוויון ושוני". בתוך אורי רם וניצה ברקוביץ' (עורכים), **אי/שוויון**. באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב; ממן, דניאל (2006), "אליטות". בתוך **אי/שוויון**, שם.
- 5 סמי סמוחה (2001), **יחסי ערבים יהודים בישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית**. בתוך אפרים יער וזאב שביט (עורכים), **מגמות בחברה הישראלית**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- 6 אלוף הראבן (1998), **מבט לאחור ומבט קדימה: האמנם "אזרחות מלאה"? ירושלים: עמותת סיכוי**.
- 7 ראו בג"ץ 678/88 **כפר ורדים נ' שר האוצר**, פ"ד מח(2) 501, 507; בג"ץ 1703/92 **ק.א.ל. קווי אוויר למטען בע"מ נ' ראשי-המשלה**, פ"ד נב(4) 193; זמיר וסובל (התש"ס), "השוויון בפני החוק". **משפט וממשל ה'**, עמ' 165.
- 8 **דו"ח ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לאזרחים ישראלים באוקטובר 2000** (2003) – דין וחשבון. ירושלים.
- 9 סמוחה (2001), ר' ה"ש 5.
- 10 רות גביזון וטלי בלפור (2005), **חומר רקע לדיון "זכויות קיבוציות של מיעוטים"**. במסגרת הפרויקט "חוקה בהסכמה רחבה", מוגש לוועדת החוקה של הכנסת, עמ' 3.
- 11 אילן סבן (2002), "הזכויות הקיבוציות של המיעוט הערבי-פלסטיני: היש, האין ותחום הטאבו". **עיוני משפט** כו(1), עמ' 241.
- 12 הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל (2006), **החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל: המעמד המשפטי של הערבים הפלסטינים בישראל**. נצרת.
- 13 גביזון ובלפור 2005, ר' ה"ש 10.
- 14 בשארה עזמי (1999), "הערבי הישראלי: עיונים בשיח פוליטי שסוע". אצל עזמי בשארה (עורך), **בין האני לאנחנו: הבניית זהויות וזהות ישראלית**. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד בשיתוף מכון ון ליר, עמ' 169–191.